

Η βρετανική πολιτική 1979-1994: Το «νέο ηγεμονικό σχέδιο» και μια νέα κατανόηση του «βοναπαρτισμού»

Κώστας Δικαίος*

Περίληψη

Το άρθρο προσεγγίζει δεδομένα από δημοσκοπήσεις και εκλογολογικά στοιχεία και προσπαθεί να τα αναλύσει σε ένα πλαίσιο ταξικών συγκρούσεων και εναλλασσόμενων ταξικών συμμαχιών. Κύριος στόχος είναι να προσφέρει μια νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και ηγεμονία, και να τις συνδέσει με εμπειρική τεκμηρίωση. Για τον λόγο αυτό χρησιμοποιεί τις εξελίξεις στην βρετανική πολιτική ως περιπτωσιολογική μελέτη.

1. Εισαγωγή

Οι αλλαγές και ανακατατάξεις στη βρετανική πολιτική σκηνή αποτελούν ένα από τα πιο πολυσυζητημένα θέματα της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης αλλά και πολιτικής πραγματικότητας, διαμάχης και προπαγάνδας, καθώς θεωρούνται είτε προάγγελος της υπό εξέλιξη κοινωνίας, είτε υποδείγματα για μία νέα πολιτική και κοινωνία, είτε παραδείγματα προς αποφυγή. Το άρθρο αυτό θα αποφύγει όσο μπορεί τις αξιολογικές κρίσεις, και θα αποπειραθεί μία όσο το δυνατόν πιο πολιτικοεπιστημονική προσέγγιση του προβλήματος, προσεγγίζοντας διάφορες σχολές και μεθοδολογίες.

Η σημαντικότερη διαμάχη και αντιπαράθεση στην Μαρξιστική σχολή της βρετανικής πολιτικής βρίσκεται στο εάν ο Θατσερι-

* Διδάκτορας Πολιτικής Επιστήμης.

σμός αποτελεί ένα νέο ηγεμονικό σχέδιο (ή έστω ορθότερα το σχέδιο προς μία νέα ηγεμονία), ή αν θα έπρεπε να αναλυθεί ως μία «προσέγγιση των δύο εθνών» ή ως ένα πλέγμα πολιτικών «αυταρχικού λαϊκισμού». Επιπροσθέτως, στην σχολή των εκλογικών μελετών και της ψηφολογίας, ερευνητές έχουν έντονες διαφωνίες ανάμεσά τους για αρκετό καιρό γύρω από μία πιθανή αλλαγή της εκλογικής συμπεριφοράς της εργατικής τάξης και των επιπτώσεών της για το Εργατικό Κόμμα. Παρά τις αναφορές μας σε συγγραφείς όπως οι Butler και Kavanagh, Heath, Jowell and Curtice; και Crewe, και στις εκλογές του 1983, 1987, στις Ευρω-εκλογές του 1989, διάφορες τοπικές και επαναληπτικές εκλογές, τις εκλογές της 9/4/92 και τέλος τις Ευρω-εκλογές του 1994 αυτό το άρθρο δεν αποπειράται ούτε μία ανάλυση του εκλογικού αποτελέσματος των τελευταίων γενικών-κοινοβουλευτικών εκλογών (1992), ούτε της ασυμβατότητάς του με τις προεκλογικές δημοσκοπήσεις. Επίσης δεν επιθυμεί να εξετάσει το πρόβλημα των αλλαγών στην εκλογική συμπεριφορά ορισμένων τάξεων ή της αλλαγής της ταξικής δομής της βρετανικής κοινωνίας (Heath et al. εναντίον του Crewe). Απλά προσπαθεί να επισημάνει συγκεκριμένες τάσεις στις πολιτικές τοποθετήσεις και να τις εξηγήσει από μία μαρξιστική μεθοδολογική σκοπιά χρησιμοποιώντας ένα ευρύ φάσμα πληροφοριών αντλημένο από την ψηφολογία και τις δημοσκοπήσεις ως την ανάλυση πολιτικών (policy analysis). Το άρθρο επιθυμεί να συνεισφέρει στην συζήτηση χρησιμοποιώντας στοιχεία και ανάλυση από την «εκλογολογική σχολή» και να επιστρέψει στην μαρξιστική με το να επαναεισαγάγει τον όρο «βοναπαρτισμός».

Το άρθρο έχει τρεις στόχους: κατ' αρχήν στο επίπεδο της μαρξιστικής πολιτικής ανάλυσης να προσφέρει μία νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και «ηγεμονία» η οποία να σχετίζεται περισσότερο με μία μεθοδολογική παρά με μία ιστορική προσέγγιση των όρων. Αποπειράται να δει τον βοναπαρτισμό σαν ένα σύνολο εναλλασσόμενων ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών παρά σαν μία ορισμένη μορφή κράτους. Δεύτερον, επιθυμεί να προχωρήσει σε ένα εμπειρικό έλεγχο αυτής της θεωρίας. Για να πετύχει αυτό εξετάζει, τρίτον, τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στην Μεγάλη Βρετανία ως μία περιπτώσιολογική μελέτη. Υποστηρίζει ότι και ο Θατσερισμός πρέπει να εξεταστεί ως ένα σύνολο ταξικών συγκρούσεων και εναλλασσόμενων συμμαχιών που καταλήγουν σε μία μορφή «ανεστραμμένου βοναπαρτισμού» μετά το 1989 (κατ' αρχήν) και μετά το 1992 σαφέστερα. Αντίθετα με τις προηγούμενες προσεγγίσεις που έχουν κρατήσει την μαρξιστική

προσέγγιση από την μια μεριά και την ψηφολογία και τις δημοσκοπήσεις από την άλλη, χωριστές, το άρθρο μας αναφέρεται σε αλλαγές στην σύγχρονη βρετανική πολιτική, και προσεγγίζει τις δημοσκοπήσεις και τα ψηφολογικά δεδομένα προσπαθώντας να τα δει μέσα σε ένα πλαίσιο ταξικών συγκρούσεων και μεταβαλλόμενων ταξικών συμμαχιών. Αυτό το «πάντρεμα», που αναφέρεται στο δεύτερο σκοπό της εργασίας, αποτελεί μία βασική μεθοδολογική προϋπόθεση και θέση του άρθρου για την ανάγκη μίας επανασύνδεσης αφηρημένων εννοιών με την εμπειρική πραγματικότητα, παρά για μια προσπάθεια «ένταξης» της πραγματικότητας στις έννοιες αυτές. Το άρθρο αποτελείται από πέντε μέρη. Το πρώτο μέρος είναι μια γενική επισκόπηση των μέχρι τώρα κύριων προσεγγίσεων στο Θατσερισμό, και εξετάζει την ορολογία που θα χρησιμοποιηθεί αργότερα. Το δεύτερο μέρος εισάγει τον «Βοναπαρτισμό» ως όρο της εργασίας· το τρίτο τις αλλαγές στην Βρετανία κατά τα τελευταία χρόνια· το τέταρτο αναφέρεται στα όρια αυτών των αλλαγών και του προγράμματος νέας ηγεμονίας των Συντηρητικών, εξετάζοντας την αντίσταση και δυσανεξία στις πολιτικές των κυβερνήσεων Thatcher και Major. Τέλος, το πέμπτο μέρος προσφέρει μερικά συμπεράσματα και προτείνει μία νέα κατανόηση των όρων «βοναπαρτισμός» και «ηγεμονία», που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και εκτός των αναλύσεων της Βρετανικής πολιτικής.

2. Σύντομη επισκόπηση των κύριων αναλύσεων του Θατσερισμού

Αν και όπως λένε οι Jessop et al., 1988, σελ. 5, ο Θατσερισμός δεν έχει μία μοναδική έννοια αλλά λίγο ως πολύ τόσες όσοι οι ερευνητές που τον έχουν προσεγγίσει, μπορούμε να αναφερθούμε σε δύο κύριες μαρξιστικές προσεγγίσεις του «φαινομένου» αυτού της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής.

Σύμφωνα με τους S. Hall και M. Jacques ο Θατσερισμός κατάφερε να παρουσιάσει εαυτόν ως «ο κόσμος» και να ενορχηστρώσει μία απάντηση στις πολιτικές (policies), και στις τοποθετήσεις και στάσεις των δεκαετιών του εξήντα και εβδομήντα, που αποτελείτο (η απάντηση) «από φιλελευθερισμό της ελεύθερης αγοράς, μαζί με συνεκτικό πατριωτικό Συντηρητισμό. "Ελεύθερη αγορά, ισχυρό κράτος, σιδερένιοι καιροί"», και νόμος και τάξη (S.

Hall and M. Jacques, στο Hall and Jacques, 1983, σελ. 10). Όπως παρατηρεί ο Hall αυτή η προσέγγιση έχει τις ρίζες της στη θεωρία του Gramsci, ενώ στην ανταπάντησή του στους Jessop et al (κάτι που θα εξεταστεί αμέσως μετά) υπεστήριξε ότι ποτέ δεν απειραμάθει μία γενικότερη εξήγηση του Θατσερισμού (Hall, στο Jessop et al., 1989, σελ. 99) και ότι δεν εθεώρησε τον Θατσερικό Αυταρχικό Λαϊκισμό ως μία νέα ηγεμονία αλλά περισσότερο ως ένα σχέδιο για την επίτευξη μίας νέας ηγεμονίας (ibid, σελ. 103 and Hall, 1988, σελ. 7). Ο Bob Jessop (και οι Kevin Bonnett, Simon Bromley και Tom Ling) όταν πρωτοπαρουσίασαν την προσέγγιση «των δύο εθνών» βρήκαν πολλά θετικά στοιχεία στα επιχειρήματα του Hall, αλλά προσεπάθησαν να ερευνηθούν μία διαφορετική εξήγηση του Θατσερισμού. Βασικό αίτημα της προσέγγισης αυτής είναι να περιοδολογηθεί ο Θατσερισμός «με όρους σχετικούς με την περίπλοκη διαλεκτική σχέση μεταξύ δομής και στρατηγικής» και να προτείνει ότι ο Θατσερισμός πέρασε από τρεις φάσεις. Η προσέγγιση των δύο εθνών έχει περισσότερη συγγένεια με τις φάσεις δύο (από τον Μάιο του 1979 ως τον πόλεμο των Falkland) και τρία (από το 1983 και μετά). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, ο Θατσερισμός κατάφερε να δημιουργήσει μία κοινωνία δύο επιπέδων χωρισμένη ανάμεσα στο «Βορά» και τον «Νότο». Αν και ο όρος σχετίζεται με την γεωγραφία, με την Νοτιο-ανατολική Αγγλία (εκτός ορισμένων περιοχών του Λονδίνου) να ευημερεί, και την Βόρειο Αγγλία, την Σκωτία (ειδικά την Δυτική Σκωτία) και την Ουαλλία να αντιμετωπίζουν φτώχεια και ένδεια, στην πραγματικότητα πρόκειται για έναν διαχωρισμό που τέμνει την Βρετανική κοινωνία στο σύνολό της, ανάμεσα σε παραγωγικούς και μη παραγωγικούς, ειδικευμένους και ανειδίκευτους, εργαζομένους και ανέργους-συνταξιούχους και όλους αυτούς που εργάζονται σε θέσεις μη κερδοφόρες κατά τις επιταγές της κεφαλαιοκρατικής λογιστικής. Εφόσον αυτές οι πολιτικές ζημιώνουν το «δεύτερο έθνος» νομοτελειακά συμπληρώνονται από πολιτικές που είναι αυταρχικές, καταπιεστικές καθώς και από πολιτικές ισχυρής αστυνόμευσης και ενίσχυσης των δικτυικών μηχανισμών (Jessop et al., 1988, σελ. 88-89).

Παρά την αντιδικία που προέκυψε μεταξύ των δύο προσεγγίσεων, οι δύο πλευρές συμφωνούν ότι μία άλλη πλευρά των ετών του Θατσερισμού ήταν η κυριαρχία των χρηματομεσιτικών ιδρυμάτων του λονδρέζικου «City» τόσο σε οικονομικούς όσο και σε πολιτικούς όρους· και ότι οι ακολουθούμενες κυβερνητικές πολιτικές ευνόησαν τους οργανισμούς αυτούς και οδήγησαν σε βιομη-

χανική παρακμή¹. Ο Andrew Gamble στην συνεισφορά του στην συζήτηση («Free Economy and the Strong State») προσπαθεί να φέρει τις δύο προσεγγίσεις κοντύτερα την μία στην άλλη και υποστηρίζει ότι ο Θατσερισμός πρέπει να εξεταστεί ως το σχέδιο μίας νέας ηγεμονίας (άρα συμφωνεί με τον Hall), αλλά συμπληρώνει ότι υπάρχει μία τάση προς την δημιουργία «δυσωθών» επίσης. Σύμφωνα με τον Gamble είναι σημαντικό για τον Θατσερισμό να υπάρχει ένα ισχυρό κράτος για να αστυνομεύει και να προστατεύει την ελεύθερη αγορά.

Βεβαίως δεν ήταν μόνο η μαρξιστική σχολή που απειρασιάει να αναλύσει το Θατσερικό φαινόμενο. Οι Heath, Curtice και Jowell στο «How Britain Votes» (1985) εξετάζουν τις κοινωνικές και τις πολιτικές παραμέτρους της αλλαγής στην εκλογική συμπεριφορά, και υποστηρίζουν ότι δεν υπάρχει ελάττωση της ταξικής ψήφου και αλλαγή των πολιτικών θέσεων της εργατικής τάξης (μόνον), αλλά αυτό που συνέβη ήταν περισσότερο μία ταυτόχρονη στροφή προς τα δεξιά του όλου πολιτικού φάσματος. Μολαταύτα, η εργατική τάξη παρέμεινε ανέπαφη από την αλλαγή, κυρίως σε σύγκριση με τις ανώτερες τάξεις (σελ. 134). Επίσης αυτό που έχει συντελεστεί είναι περισσότερο μία «κοινωνική» αλλαγή στη δομή της βρετανικής κοινωνίας, με τις διαφορές μεταξύ των τάξεων να παραμένουν διακριτές (σελ. 39), παρά μία ευρεία αλλαγή πολιτικών απόψεων της εργατικής τάξης (σελ. 36). Αυτή η δομική αλλαγή δύναται να εξηγήσει το ήμισυ της πολιτικής αλλαγής, ενώ το υπόλοιπο εξηγείται από τις στάσεις των κομμάτων (σελ. 10), τις πολιτικές που ακολουθούν, την ηγεσία, την επιτυχία ή μη στην διακυβέρνηση, την ενότητα κτλ. Αυτοί είναι σημαντικοί αλλά όχι θεμελιώδεις παράγοντες (σελ. 99). Οι Heath, Curtice και Jowell επισήμαναν ότι όταν οι ψηφοφόροι προσέρχονται στις εκλογές δεν εκφράζουν μία ετυμηγορία για τα πεπραγμένα της κυβερνήσεως αλλά επίσης ψηφίζουν αντιμαχόμενες φιλοσοφίες (σελ. 6). Για το ζήτημα της ταξικής ψήφου ξεχωρίζουν ανάμεσα στην σχετική και την απόλυτη και υποστηρίζουν ότι οι Εργατικοί παρέμειναν ένα ταξικό κόμμα το 1983 (σελ. 29), και ότι δεν υπάρχει λόγος να χρησιμοποιούμε όρους όπως το τέλος της ταξικής ψήφου (σελ. 171). Κατά τους συγγραφείς το όλο ερώτημα του τέλους της ταξικής ψήφου οφείλεται σε μία εσφαλμένη κατανόηση του όρου «τάξη», ενώ η ορθή απάντηση προσφέρεται από μία κατανόηση της κοινωνίας ως δομής 5 τάξεων. Ο διαχωρισμός που κάνουν ανάμεσα σε «ανώτερους έμμισθους», «μη-χειρώννακτες επαναλαμβανόμενης εργασίας», «μικροαστούς», «εργοδηγούς και τεχνίτες» και

«εργατική τάξη», είναι κοντύτερα σε μία μαρξιστική προσέγγιση καθώς δεν επικεντρώνει στα επίπεδα εισοδήματος τα οποία είναι δυνατόν να καλύπτουν παραπάνω από μία τάξη, αλλά σε οικονομικά συμφέροντα τα οποία είναι διαφορετικά λόγω παράλληλων ωφελημάτων (*fringe benefits*), σταθερότητας της απασχολήσεως, βελτίωσης προσωπικών συνθηκών ζωής και εργασίας κτλ.. Ο διαχωρισμός αυτός είναι μία από τις πιο σημαντικές συνεισφορές του βιβλίου, καθώς συνδέει την κοινωνική τάξη με την πολιτική πράξη. Με αυτόν τον τρόπο οι Heath et al. υποστηρίζουν ότι υπερβαίνουν τους διαχωρισμούς που βασίζονται στην ειδικευση, δίνοντας βάρος στην εποπτεία ή την αυτοαπασχόληση (σελ. 14-20). Μολαταύτα, αυτή η προσέγγιση δεν έχει γίνει ευρέως αποδεκτή και το πρόβλημα της ασυμβατότητας μεταξύ της εκλογολογικής και «σφυγμομετρικής» σχολής και της μαρξιστικής παραμένει.

Έντονη κριτική στην προσέγγιση αυτή έγινε από τον Ivor Crewe (1986) που παρατήρησε ότι παρά την μείωση του αριθμού των ψήφων που εκέρδισαν οι Εργατικοί, το ζήτημα είναι ότι λιγότερα μέλη της εργατικής τάξης ψήφισαν υπέρ των εργατικών το 1983 παρά το 1945, και αποκαλεί την γενική μείωση κάτι το άσχετο. Επίσης, αναφέρει ότι είναι ασαφές αν οι Heath et al αναφέρονται στην «δική τους» εργατική τάξη, ή σε αυτήν της Βρετανικής Στατιστικής Υπηρεσίας (σελ. 624).

Στην ανταπάντησή τους οι Heath, Jowell και Curtice (1987) παρετήρησαν ότι δεν είχαν προτείνει την απουσία «απόλυτης» ταξικής εκλογικής αποστασίας, αλλά μόνο μίας «σχετικής», και ότι το ήμισυ της εξηγήσεως για τις δυσκολίες των Εργατικών θα έπρεπε να είναι «κοινωνιολογικό» (αλλαγή στην δομή της κοινωνίας) και το άλλο ήμισυ «πολιτικό» (σελ. 263, σελ. 277), ενώ δίνουν στοιχεία για την ύπαρξη και μη εξαφάνιση αριστερών θέσεων και τοποθετήσεων μέσα στην εργατική τάξη (σελ. 276).

Σε μία πιο πρόσφατη συνεισφορά στην συζήτηση οι Butler και Kavanagh (1992) επικεντρώνουν στις εκλογές του Απριλίου 1992, προσφέροντας έναν πλούτο πληροφοριών για την περίοδο ως τις εκλογές και τις σφυγμομετρήσεις στην έξοδο από το εκλογικό τμήμα (*exit rolls*). Η εκλογική συμπεριφορά μπορεί να επηρεαστεί από μία πλειάδα διαφορετικών παραγόντων, και μολονότι η νίκη των Συντηρητικών στις 9/4/92 είναι αναμφισβήτητη, από ότι δείχνουν οι δημοσκοπήσεις δεν είναι σαφές ότι το εκλογικό σώμα βρίσκεται σε συμφωνία με τις πολιτικές τους. Οι Butler και Kavanagh υποστηρίζουν ότι υπήρχε επιθυμία από την πλευρά του εκλογικού σώματος να θέσουν τέλος στην διακυβέρνηση της χώ-

ρας από τους Συντηρητικούς. Μολαταύτα, υπήρχε έντονη έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους Εργατικούς, λόγω φόβων για υψηλότερη φορολογία, εσω-κομματικές έριδες και έλλειψη διοικητικής ικανότητας (σελ. 21). Η εικόνα που είχε δοθεί για το Εργατικό Κόμμα και τον τότε αρχηγό του μέσα από τον πόλεμο των λαϊκών εφημερίδων (σελ. 180 επ.), και της αρνητικής προπαγάνδας των Συντηρητικών (σελ. 104 επ.), επηρέασαν το αποτέλεσμα, παρά τα όποια όρια του πρώτου (σελ. 208-209). Αντίθετα για τους Συντηρητικούς, η αλλαγή του προσώπου του Πρωθυπουργού και κομματικού αρχηγού, αυτό που έχει ονομαστεί ο παράγων του «γεμάτου φροντίδα John» (σελ. 30) είχε ένα κάποιο θετικό αποτέλεσμα. Ξέχωρα όμως από το περιεχόμενο της εκλογικής αντιπαράθεσης δεν πρέπει να υποβαθμίσουμε τις σημαντικότητες και τεράστιες διαφορές στους διαφημιστικούς μηχανισμούς που είχε διαθέσιμους το κάθε κόμμα (σελ. 116), καθώς και τους προϋπολογισμούς τους, παράγοντες οι οποίοι οπωσδήποτε επηρεάζουν το εκλογικό αποτέλεσμα.

Η διαμάχη στην εκλογολογική σχολή είναι εξίσου έντονη με αυτή ανάμεσα στον «Αυταρχικό Λαϊκισμό» και τα «Δύο Εθνη». Μολαταύτα μας φαίνεται στενότερη καθότι υπερ-επικεντρώνει σε μία μόνο έκφανση της πολιτικής συμπεριφοράς και δραστηριότητας (την ψηφοφορία) και κάνει περιορισμένες αναφορές σε άλλες πολιτικές στάσεις και τοποθετήσεις (όπως π.χ. στις εθνικοποιήσεις, τα εργατικά συνδικάτα, τις απεργίες, τα κοινωνικά κινήματα κτλ). Όπως αναφέραμε νωρίτερα, αυτό το άρθρο αποπειράται να φωτίσει μερικές πολιτικές στάσεις και τοποθετήσεις του πληθυσμού και να τις εξηγήσει από μία μαρξιστική μεθοδολογική σκοπιά. Μία από τις πιο πρόσφατες αναλύσεις κάποιων πολιτικών του Θατσερισμού γίνεται από τον Mariusz Mark Dobek που αναλύει μία διαφορετική (μη-μαρξιστική) άποψη στο άρθρο του «Privatisation as a Political Priority: the British Experience» (*Political Studies*, vol. XVI, No 1, March 1993). Κατά τον Dobek οι πολιτικές των ιδιωτικοποιήσεων πρέπει να αιτιολογηθούν μέσω της επιθυμίας του Συντηρητικού Κόμματος να διευρύνει την εκλογική του βάση για να παραμείνει στην εξουσία. Καθώς οι πολιτικοί θέλουν να μεγιστοποιούν την ισχύ τους «οποιαδήποτε υπάρχει μία διαμάχη μεταξύ των πολιτικών και των οικονομικών στόχων της ιδιωτικοποίησης, θα δοθεί προτεραιότητα στους πολιτικούς στόχους» (Dobek, 1993, σελ. 25). Άρα, ξέχωρα από τη συνθηματολογία για την ατομική ευθύνη και την ελευθερία, οι Συντηρητικοί δεν είπαν την πολιτική αλήθεια, ότι αποσκοπούσαν «στη διεύρυνση των κοινωνικών ομά-

δων που έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να ψηφίσουν το Συντηρητικό Κόμμα» (σελ. 26). Με αυτόν τον τρόπο, προωθώντας τη «δημοκρατία των ιδιοκτητών», προσπαθούσαν να αλλάξουν πολιτικές θέσεις και στάσεις. Στην συνέχεια του άρθρου του ο Dobek αναφέρεται στην ιδιωτικοποίηση των δημόσιων επιχειρήσεων και στην πώληση των ενοικιαζομένων δημοτικών κατοικιών (στους ενοίκους τους) και συνδυάζει την κατοχή μετοχών και την ιδιοκτησία της κατοικίας με την εκλογική συμπεριφορά. Το άρθρο προσφέρει ένα πλούτο πληροφοριών και συσχετισμών, στον οποίο θα ξανααναφερθούμε εγείροντας μερικές επιφυλάξεις (από μία μαρξιστική σκοπιά) στο τελευταίο μέρος αυτού του άρθρου.

Επιστρέφοντας στο Μαρξιστικό χώρο, ο Colin Hay («Housing Policy in Transition», στο *Capital and Class*, 46, Spring 1992) κάνει κριτική στον Hall και στον Gramsci αναφέροντας ότι το σφάλμα τους έγκειται σε μία στενή κατανόηση του όρου «ηγεμονία» και «ηγεμονικό σχέδιο» και (για τον Hall) σε μία μη κριτική εφαρμογή του όρου του Gramsci. Υποστηρίζει ότι το άρθρο του βασίζεται σε μία κριτική επανασύσταση της Γκραμσιανής ηγεμονίας, την οποία επεκτείνει σε τρία διαφορετικά επίπεδα αφαίρεσης. Την «μακρο» ή «ταξική ηγεμονία» η οποία είναι η θεσμοποίηση της συναινετικής υποταγής του προλεταριάτου στην αστική τάξη, που αποτελεί ένα δεσμευτικό παράγοντα μακροχρόνιας πολιτικής και κοινωνικής σταθερότητας του συστήματος. Την «μέσο» ή «εκλογική ηγεμονία» η οποία σχετίζεται με την κυριαρχία των κομματικών ιδεολογιών, τις εκλογικές προθέσεις και την επέκταση της εκλογικής βάσης των κομμάτων και την «μικρο» ή τοπική ηγεμονία ή οποία έχει να κάνει με τους «μικρο-πληθυσμούς» και την συγκρότηση ανεπίσημων ιδεολογικών σχέσεων σε τοπικό επίπεδο. Το άρθρο εξετάζει τις πολιτικές κατοικίας των κυβερνήσεων Θάτσερ με σκοπό να ερευνήσει την «ηγεμονία» ως αναλυτικό εργαλείο. Υποστηρίζει ότι η επιτυχία του Θατσερισμού ήταν η ικανότητά του να ενώσει τα δύο επίπεδα (μικρο και μέσο) της ηγεμονίας του. Παρομοίως, αυτό το άρθρο επιθυμεί να προτείνει ένα αρκετά ευρύτερο ορισμό για τον όρο «βοναπαρτισμός» (και σε λιγότερη έκταση για την «ηγεμονία») όχι ως μία συγκεκριμένη ταξική συμμαχία, αλλά περισσότερο ως μία μέθοδο πολιτικής ανάλυσης που συμπεριλαμβάνει την σημασία των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών σε μία μορφή λιγότερο ιστορικά-συγκεκριμένη και περισσότερο «αφηρημένη-θεωρητική». Σε αυτή την προσέγγιση με τον όρο «ηγεμονία» εννοούμε «την ικανότητα να ενοποιούμε μέσω της ιδεολογίας και να διατηρούμε ενωμένο ένα κοινωνικό σύνολο που

αντίθετα δεν είναι ομοιογενές, αλλά χαρακτηρίζεται από βαθύτατες ταξικές αντιφάσεις. Μία τάξη είναι ηγεμονεύουσα, ιθύνουσα και κυρίαρχη ως τότε που μέσω της πολιτικής, ιδεολογικής πολιτιστικής δράσης της κατορθώνει να κρατάει ενωμένη μια ομάδα από ετερογενείς δυνάμεις και εμποδίζει να ξεσπάσουν οι αντιθέσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε αυτές τις δυνάμεις» όπως προτείνει ο Γκρρρί².

Μία οσοδήποτε σύντομη προσέγγιση στον όρο «τάξη» είναι αναγκαία για να εξετάσουμε ζητήματα ηγεμονίας και βοναπαρτισμού στο πλαίσιο της εμπειρικής ανάλυσης και των εκλογολογικών μελετών. Από μία μαρξιστική σκοπιά υπάρχουν δύο «κύριες» τάξεις. Η ταξική θέση πρέπει να συνεπάγεται από την σχέση του ατόμου με τα μέσα παραγωγής, την θέση του στις σχέσεις παραγωγής και την ταξική του συνείδηση. Προσεγγίσεις που σχετίζουν την ταξική θέση με την κοινωνική υπόσταση (status), το εισόδημα, την περιοχή κατοικίας, την ικανότητα δαπανών κτλ., ανήκουν περισσότερο στη συμπεριφοριστική και λιγότερο στη μαρξιστική σχολή, και παρά το γεγονός ότι είναι μερικές φορές χρήσιμες είναι ασύμβατες με την Μαρξιστική ανάλυση και τον όρο τάξη, ενώ ο όρος κοινωνικό στρώμα είναι πλέον κατάλληλος.

Ο τρόπος του προσδιορισμού των τάξεων από την εκλογολογική σχολή δεν είναι συμβατός με την Μαρξιστική ορολογία και μεθοδολογία. Το πιό σημαντικό μεθοδολογικό σημείο όσο αφορά αυτό το άρθρο είναι ότι τα περισσότερα στοιχεία τα οποία θα εξετάσουμε αναφέρονται σε έξι «τάξεις» οι οποίες δε σχετίζονται ευκρινώς με την δική μας μεθοδολογική προσέγγιση. Στις εμπειρικές πηγές μας υπάρχουν κατά κύριο λόγο έξι τάξεις:

- α) Ανώτεροι επαγγελματίες (μηχανικοί, γιατροί, δικηγόροι, ανώτεροι λογιστές κτλ).
- β) Εργοδότες και διευθυντές.
- γ) Μεσαία στελέχη μη χειρόνακτες.
- δ) Ειδικευμένοι χειρόνακτες και αυτοαπασχολούμενοι μη ανώτεροι επαγγελματίες (C2).
- ε) Ημειδικευμένοι χειρόνακτες και προσφέροντες προσωπικές υπηρεσίες.
- στ) Ανειδίκευτοι χειρόνακτες.

Κατά την άποψή μας αυτές οι κατηγορίες αποτελούν κοινωνικο-οικονομικές ομαδοποιήσεις και όχι τάξεις. Προτιμούμε αυτόν τον όρο για δύο λόγους: α) στην (Βρετανική) στατιστική επετηρίδα αναφέρονται ως «κοινωνικοοικονομικές ομάδες» (κάτι στο οποίο συμ-

φωνούν και οι Heath et al.) και β) θα προτιμούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «τάξη» σύμφωνα με την μαρξιστική μεθοδολογία.

Οι Heath, Jowell and Curtice (1985, σελ. 14-16) απορρίπτουν αμφότερες τις προσεγγίσεις των «δύο» τάξεων, έχοντας κάποιο δίκαιο για την σχέση της με την εκλογολογική σχολή, και το σχήμα της κοινωνικής στρατιγραφίας, και προτείνουν το διαχωρισμό σε πέντε τάξεις που αναφέραμε νωρίτερα. Έχοντας υπ' όψιν μας τα προβλήματα μιας αυθαίρετης λύσης, αποκαλούμε τις στρωματώσεις (ε) και (στ) «εργατική τάξη» και παρακολουθούμε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τις πολιτικές τοποθετήσεις των στρωμάτων γ και δ (που στην βρετανική βιβλιογραφία παρουσιάζονται και ως C1 και C2) οι οποίες σε μαρξιστικούς όρους περιλαμβάνουν τόσο την μικροαστική τάξη, όσο και τμήματα της εργατικής με «μεταλλασσόμενη» ταξική συνείδηση.

Αλλαγές συνείδησης, συμφερόντων και υποτιθεμένων συμφερόντων οδηγούν σε αέναα μεταλλασσόμενες ταξικές συμμαχίες· το επόμενο μέρος θα εξετάσει μερικές από αυτές τις αλλαγές μέσω της έννοιας του «βοναπαρτισμού».

3. Βοναπαρτισμός

Στο τμήμα αυτό θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας στην έννοια του Βοναπαρτισμού, καθώς ενδιαφερόμαστε για την συγκρότηση και επανασυγκρότηση των ταξικών συμμαχιών, όχι μόνο μέσω της ιδεολογίας αλλά επίσης μέσω συγκεκριμένων πολιτικών (policies) και πολιτικών (political) στόχων. Δυστυχώς όμως, οι ταξικές συμμαχίες δεν προσφέρουν απτά αποδεικτικά στοιχεία. Οι ταξικές συμμαχίες δεν δημοσιοποιούνται με την υπογραφή συμβάσεων από αντιπροσώπους των εκάστοτε τάξεων κατά την διάρκεια κάποιας τελετής. Το να αναφερθεί κανείς σε μία ταξική συμμαχία είναι περισσότερο ζήτημα ερμηνείας και ανάλυσης πράξεων ατόμων και κατά κύριο λόγο ομάδων (είτε μέσω μίας αυθαίρετης ομαδοποίησης είτε «καλύτερα» μέσω της παρακολούθησης Συνδικάτων και άλλων ομάδων πίεσης) που υποστηρίζουν ή αντιμάχονται άλληλα. Οι ταξικές συμμαχίες συγκροτούνται με έναν τέτοιο υπόρρητο τρόπο. Η κυρίως σύγκρουση και πάλη είναι πάντα μεταξύ των δύο κυρίως τάξεων, της αστικής και του προλεταριάτου.

Στην εξέλιξη της ταξικής πάλης οι «άλλες τάξεις» αισθάνονται ότι η θέση τους (ή τα υπάρχοντά τους) απειλούνται από την μία

τάξη ή την άλλη, σε εξάρτηση από την δύναμη, τη δυνατότητα επιβολής και τους στόχους της καθεμιάς καθώς και από το πιθανό αποτέλεσμα της εκάστοτε διαμάχης. Έτσι, συμμαχούν με οποιαδήποτε τάξη πιστεύουν ότι θα εξυπηρετήσει καλύτερα, ή τουλάχιστον θα βλάψει λιγότερο, τα συμφέροντά τους³. Φυσικά κάθε μια από τις δύο κύριες τάξεις μπορεί να μεταβάλλει το πρόγραμμά της για να πετύχει μία συγκεκριμένη συμμαχία, γεγονός που μπορεί να προξενήσει ενδοταξικές συζητήσεις και διαμάχες. Αυτή η μεθοδολογική τοποθέτηση φανερώνει μία ακόμη φορά την προβληματική σχέση ανάμεσα στην αφηρημένη-θεωρητική μαρξιστική σχολή και στην εφηρμοσμένη-εμπειρική «εκλογολογική». Στην πρώτη περίπτωση η ταξική συμμαχία είναι ζήτημα ερμηνείας και ανάλυσης μίας πλειάδας ζητημάτων, ενώ στην δεύτερη υπάρχει ανάγκη άμεσων ευκόλως μετρήσιμων αποδεικτικών στοιχείων όπως κομματικές συμμαχίες, ή ευκόλως αναγνωριζόμενη και δεδηλωμένη συμπεριφορά ψηφοφόρων κτλ. Η όπως λένε και οι Heath et al. (1985, σελ. 170) «το συμπέρασμα που βγάζει κανείς από μία εμπειρική έρευνα εξαρτάται από την θεωρητική του τοποθέτηση. Τα γεγονότα δεν μιλούν ποτέ από μόνα τους και πάντα υπάρχει το πρόβλημα της αιτιακής ερμηνείας». Το υπόλοιπο αυτού του άρθρου θα επικεντρώσει περισσότερο σε μία μαρξιστική ερμηνεία και ανάλυση υπαρχόντων στοιχείων, παρά στο να αναζητήσει εμπειρικά αποδεικτικά στοιχεία.

Η μορφή του κράτους που επιθυμεί η αστική τάξη εξαρτάται από την ισχύ της σε σχέση και σύγκριση με την δύναμη των άλλων τάξεων (MECW, vol. 10, σελ. 142 για την υποστήριξη των αστών στην μοναρχία) και από τις δημιουργηθείσες ταξικές συμμαχίες, ενώ η μορφή του κράτους αλλάζει με την αλλαγή των ταξικών συμμαχιών (Marx, σελ. 136, και Gramsci, 1988, σελ. 242).

Στο έργο από το οποίο προέρχεται ο όρος «Βοναπαρτισμός», την «Δεκάτη-όγδοη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη» ο Μαρξ παρατηρεί ότι κατά την διάρκεια της αστικής δημοκρατίας που ακολούθησε την αστική μοναρχία του Λουδοβίκου Φίλιππου, η απάντηση του προλεταριάτου (η «εξέγερση του Ιούνη») συνετρίβη και:

«Η αστική δημοκρατία νίκησε. Είχε με το μέρος της την αριστοκρατία του χρήματος, τη βιομηχανική αστική τάξη, τις μεσαιές τάξεις, τους μικροαστούς, το στρατό, το κουρελοπρολεταριάτο που ήταν οργανωμένο σαν κινητή φρουρά, τους διανοούμενους, τους παπάδες, και τον πληθυσμό της υπαίθρου. Με το μέρος του παρισινού προλεταριάτου δεν ήταν κανένας άλλος εκτός από αυ-

τό το ίδιο. Πάνω από 3.000 εξεγερμένοι σφάχτηκαν μετά τη νίκη και 15.000 εξορίστηκαν χωρίς δίκη. Μ' αυτήν την ήττα το προλεταριάτο περνά στο πίσω μέρος της επαναστατικής σκηνής» ... και αλλάζει τις συμμαχίες του ανάλογα και σύμφωνα με τις ανάγκες των κοινωνικών στρωμάτων που βρίσκονταν από πάνω του (Κ. Μαρξ, «Η Δεκάτη-ογδοη Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», *Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1979, σελ. 22, και MECW, vol. 11, σελ. 110).

Από την δική μας σκοπιά, όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, ο «Βοναπαρτισμός» δεν πρέπει να εξεταστεί απλά και μόνο ως το προσωρινό καθεστώς που αναβάλλει την λύση των ταξικών συγκρούσεων, στο οποίο ένα συγκεκριμένο άτομο επιλέγεται στην αρχή λόγω ενός κενού εξουσίας, ή απλά ως ο «περιορισμός» της πολιτικής διαπάλης στο εσωτερικό των θεσμών, αλλά ως το επίπεδο της ταξικής πάλης και των ταξικών συμμαχιών ο οποίες οδηγούν στην αναβολή της λύσης και την επιλογή του συγκεκριμένου ατόμου. Επίσης ο Βοναπαρτισμός δεν πρέπει να προσεγγιστεί ως μία συγκεκριμένη ταξική συμμαχία, ή ως το καθεστώς που εκπροσωπεί τα συμφέροντα και τις προλήψεις των μικρών συντηρητικών μαζών, οι οποίες βρίσκονται έξω από τον κεφαλαιοκρατικό καταμερισμό εργασίας όπως τονίζει ο Μαρξ στις τελευταίες παραγράφους του βιβλίου.

Οι περισσότερες ερμηνείες του Βοναπαρτισμού (ειδικά στην ελληνική βιβλιογραφία)⁴ έχουν επικεντρωθεί στην άρση των δημοκρατικών δικαιωμάτων και την αυταρχική και δικτατορική μορφή του κράτους (ελληνική έκδοση, σελ. 77 επ., MECW, σελ. 140 επ.) και στην περιστασιακή αυτονομία των επιλογών του καθεστώτος από την ταξική διαπάλη: «Η απλή δύναμη του ημερολογίου, ο ωροδείκτης, σήμανε στις 28 του Μάη την ολοκληρωτική του (του συνασπισμού ορεινών και πούρων δημοκρατών) διάλυση» (ελληνική έκδοση, σελ. 109, MECW, σελ. 164). Αν και είναι σαφές ότι για τον Μαρξ η «ανεξαρτησία» του κράτους κατά την διάρκεια της διακυβέρνησης του δεύτερου Βοναπάρτη είναι θεμελιώδους σημασίας (ελληνική έκδοση, σελ. 134, MECW, σελ. 186) θέλουμε να δώσουμε περισσότερη προσοχή στις συνθήκες και εξελίξεις που οδήγησαν στον «Βοναπαρτισμό», παρά σε συγκεκριμένες πλευρές του. Πιστεύουμε ότι αυτό που είναι μέγιστης σημασίας δεν είναι μόνο η πάλη και σύγκρουση ανάμεσα σε κόμματα (ή κομμάτια κομμάτων), και ενός προσώπου εναντίον τους και εναντίον των θεσμών. Ούτε είναι η επιλογή υπέρ ενός ατόμου (Bonaparte αντί του Cavagnac) που κατέληξε στην επιβολή της δικτατορίας, αλλά αντίθετα το όλο πλαίσιο και οι ιστορικές εξελίξεις της ταξικής πάλης

που του «επέτρεψαν» να συμβεί. Άρα, αυτό που είναι πρώτιστης σημασίας δεν είναι οι περιορισμένες διαμάχες, αλλά αυτές οι ίδιες οι ταξικές συγκρούσεις που έχουν οδηγήσει στον περιορισμό της διαμάχης μέσα σε ορισμένα όρια.

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τον Gramsci, η συγκρότηση των ταξικών συμμαχιών είναι δυνατόν να πάρει την μορφή της απορρόφησης μίας τάξης σε άλλες «είναι ακριβώς αυτή η εκπληκτική λύση που έκανε το Risorgimento δυνατό, στην μορφή (και με τους περιορισμούς) που επετεύχθει σαν μια "επανάσταση" χωρίς "επανάσταση", ή σαν μία "παθητική επανάσταση"» (Gramsci, 1988, σελ. 250). Αυτές οι συμμαχίες (και ακόμη περισσότερο οι δεσμοί της αστικής τάξης) με συγκεκριμένα πολιτικά κόμματα και οργανισμούς διαφέρουν τόσο από χώρα σε χώρα όσο και από εποχή σε εποχή μέσα στην ίδια χώρα (Gramsci, 1971, σελ. 155-157) ενώ σε περιπτώσεις ισορροπίας «όλων των δυνάμεων» είναι πιθανό να φτάσουμε στον «Καισαρισμό» που είναι μέρος της εξέλιξης μίας ηγεμονίας. Ο Gramsci πιστεύει ότι αυτός ο «ενοποιητικός» ρόλος δεν ανήκει σε μία ηρωική προσωπικότητα, αλλά σε ένα πολιτικό κόμμα⁵.

Μετά από αυτήν την θεωρητική προσέγγιση, το άρθρο θα στραφεί στη συνέχεια στην εμπειρική εξέταση της βρετανικής πολιτικής, αποσκοπώντας στην εμπειρική τεκμηρίωση των παραδοχών του. Το τρίτο μέρος προσφέρει μία σύντομη προσέγγιση των εξελίξεων στην σύγχρονη Βρετανία, και το τέταρτο εξετάζει περισσότερο ή λιγότερο σαφή στοιχεία για τα όρια της αστικής ηγεμονίας.

4. Γενική επισκόπηση της σύγχρονης βρετανικής πολιτικής

Υπάρχει ένας αριθμός από ζητήματα σύγχρονης βρετανικής πολιτικής τα οποία πρέπει να εξεταστούν μέσα από μία σκοπία ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών⁶. Κατά πάσα πιθανότητα η φορολογία και οι κρατικές δαπάνες αποτελούν το πρωτεύον, καθώς είναι μία από τις βασικές κρατικές λειτουργίες και δίνει στοιχεία για την διανομή και ανακατανομή του εισοδήματος. Αντίθετα με την πιθανή πρώτη εντύπωση, οι μετά το 1979 κυβερνήσεις δεν προέβησαν σε μία δραστική μείωση της συνολικής φορολογίας και του συνολικού κρατικού εισοδήματος. Μολαταύτα, έκαναν σημαντικές αλλαγές τόσο στον τρόπο αντλήσεως του κρατικού ει-

σοδήματος, όσο και στην κατανομή των κρατικών δαπανών. Οι πλέον σημαντικές αλλαγές στην άντληση του κρατικού εισοδήματος έγκεινται στις αλλαγές του βάρους της φορολογίας εισοδήματος υπέρ των ευποροτέρων τάξεων του πληθυσμού με την δυσανάλογη μείωση των ποσοστών φορολογίας⁷ και στις αλλαγές και αυξήσεις στην έμμεση φορολογία, όπως στους φόρους πολυτελείας, καταναλώσεως και τέλος στον φόρο προστιθέμενης αξίας, που για πρώτη φορά υπερέβησαν τους άμεσους ως μέρος του κρατικού εισοδήματος⁸.

Επίσης, η κατανομή των κρατικών δαπανών⁹, παρουσίασε σημαντικές αλλαγές μετά το 1979, με τις δαπάνες για την εκπαίδευση να μειώνονται και τις αμυντικές να αυξάνουν ως το 1988 οπότε και οι αλλαγές στην διεθνή σκηνή επέτρεψαν μία μείωση, ενώ υπήρξε οριακή αύξηση το 1989 και 90. Αλλά και άλλοι τομείς των κρατικών δαπανών παρουσίασαν αλλαγές, με τις πολιτικές «Δημοσίας Τάξεως» να παρουσιάζουν αυξήσεις¹⁰, όπως και οι δαπάνες «Κοινωνικών Ασφαλίσεων»¹¹, ενώ οι δαπάνες κατοικίας παρουσιάζουν μείωση. Ποικίλα κρατικά επιδόματα που βοηθούσαν κατά κύριο λόγο τους ολιγότερο εύπορους «πάγωσαν» ή καταργήθηκαν (επίδομα ενοικίου, επίδομα τέκνων, αλλαγές στο δικαίωμα επιδόματος ανεργίας κτλ).

Πιό συγκεκριμένα, οι αλλαγές στις πολιτικές κατοικίας έχουν πολλές πτυχές. Υπήρξε σημαντική μείωση των κρατικών δαπανών για την κατασκευή «δημοτικών κατοικιών»¹², απαγόρευσε στους δήμους να δίνουν επίδομα ενοικίου στους ενοίκους «τους», μείωσε το επίδομα ενοικίου για αυτούς που νοίκιαζουν από ιδιώτες και από το 1980 έδωσε στις οικογένειες το «δικαίωμα αγοράς» του δημοτικού σπιτιού αν έμεναν σε αυτό πάνω από τρία χρόνια (Housing Act, 1980). Στόχος ήταν η μείωση των κρατικών δαπανών και στο ιδεολογικό επίπεδο (και το επίπεδο προπαγάνδας) η συγκρότηση μίας κοινωνίας «νοικοκυραίων με δικό τους κεραμίδι πάνω από το κεφάλι τους». Αυτή η πολιτική είχε σημαντικά αποτελέσματα καθώς το 1990 το 66% των νοικοκυριών ζούσε σε ιδιόκτητες κατοικίες σε σύγκριση με το 64% το 1988 και το 49% το 1971, οπότε και πρωτάρχησε η αύξηση του ποσοστού που επιταχύνθηκε με την αλλαγή του νομικού πλαισίου. «Η αύξηση του ποσοστού αυτή την περίοδο οφείλεται στην αύξηση αυτών που έχουν αγοράσει το σπίτι με στεγαστικό δάνειο υποθηκεύοντάς το (mortgage). Στη δεκαετία 1979-89 το ποσοστό νοικοκυριών με στεγαστικό δάνειο αυξήθηκε από το 30% στο 42%, το ποσοστό των ενοίκων δημοτικών κατοικιών μειώθηκε από το 34% στο 24%

και το ποσοστό των ενοικιαστών από ιδιώτες από το 8% στο 4%» (General Household Survey, HMSO, London, 1991).

Οι Forrest και Murrie (1988, σελ. 25) υποστηρίζουν ότι η ιδεολογία και προπαγάνδα για την δημοκρατία των ιδιοκτητών υφίστανται από το 1945. Ο Curtice (1987) και ακολουθώντας τον ο Dobek (1993) παρατηρούν ότι παρότι οι ιδιοκτήτες-νοικοκυραιοί έχουν περισσότερες πιθανότητες να ψηφίσουν Συντηρητικούς, δεν υπάρχει συγκεκριμένη σχέση αιτίου και αποτελέσματος μεταξύ των δύο καθώς τα άτομα αυτά θα είχαν περισσότερες πιθανότητες να ψηφίσουν Συντηρητικούς ακόμη και όταν ενοικίαζαν την κατοικία τους. Άρα, είναι πιθανή μία «υποταγή» της ψήφου στους Συντηρητικούς το 1983, το 1987 και (ίσως) το 1992. Μολαταύτα, υπάρχουν δύο σημαντικά στοιχεία τα οποία και πρέπει να αναφερθούν. Πρώτον, όπως αναφέρει και ο Curtice (1987) η έρευνα για το ζήτημα αυτό είναι προς το παρόν ανεπαρκής. Και δεύτερον, κατά την άποψή μας τα όρια των συμμαχιών δεν ήταν μόνο ιδεολογικά, αλλά σχετίζονται και με πολιτικές επιλογές των κυβερνήσεων. Άρα, τα όρια της παρούσας εκλογικής «υποταγής» (και πιθανώς μίας ταξικής συμμαχίας) πρέπει να ερευνηθούν μέσα από την προοπτική του πώς έγιναν κατανοητές οι πολιτικές υψηλών επιτοκίων δανεισμού και πόσο επηρέασαν τις στάσεις θέσεις και συμπεριφορά των ιδιοκτητών-νοικοκυραίων.

Για μία άλλη όψη του ζητήματος «ιδιωτικοποίηση» ο Dobek παρατηρεί ότι «Η αύξηση βοηθήθηκε από διάφορες πολιτικές των κυβερνήσεων Θάτσερ. Από τις πλέον σημαντικές ήσαν οι μειώσεις φόρων που υποβοηθούσαν την κατοχή μετοχών από τους εργαζομένους σε μία εταιρεία, (...) και τα φορολογικά ωφελείματα για ατομικούς επενδυτές» (Dobek, 1993, σελ. 33). Όπως παρατηρούν οι David Steel και David Heald (1984), οι Συντηρητικές κυβερνήσεις ήσαν σε θέματα αρχής υπέρ μιας ιδιωτικοποίησης χωρίς όρια, ενώ τα όρια ετίθεντο από το εκλογικό σώμα. Παρά το γεγονός ότι μερικές από τις εταιρείες που ιδιωτικοποιήθηκαν πουλήθηκαν σε μικρο-μετόχους ή και σε εργαζομένους τους, ο αριθμός των μικρομετόχων παραμένει άγνωστος, ενώ οι μέτοχοι-εργαζόμενοι δεν έχουν μία δική τους «φωνή» στις εργασιακές σχέσεις των εταιρειών τους. Παρά την σημασία της κατοχής μετοχών από μέλη της εργατικής τάξης για την σχολή του συμπεριφορισμού, από μία μαρξιστική σκοπιά η κατοχή μετοχών πρέπει να θεωρείται ως μία μορφή προσωπικής επένδυσης παρόμοια με την ύπαρξη ενός τραπεζικού λογαριασμού. Η ιδιότητα του μετόχου δε μετατρέπει τον εργάτη σε αστό, καθώς δεν έχει ως αποτέλεσμα την σημα-

ντική άντληση υπεραξίας (τόσης ώστε να αποτελεί την κύρια πηγή εισοδήματος), ή τον έλεγχο της παραγωγικής διαδικασίας.

Και με αυτές τις πολιτικές οι Συντηρηρητικοί προσεπάθησαν να διευρύνουν την εκλογική τους πελατεία, και είναι πιθανό ότι (όπως είπαμε και παραπάνω για τους ιδιοκτήτες-νοικοκυραίους) οι μικρομέτοχοι να ψήφισαν Συντηρητικούς στις εκλογικές αναμετρήσεις από το 1983 και μετά. Μολαταύτα (και πάλι όπως με τους ιδιοκτήτες-νοικοκυραίους) είναι πιθανό ότι οι εκλογείς αυτοί ήταν περισσότερο πρόθυμοι να ψηφίσουν Συντηρητικούς πριν γίνουν μικρομέτοχοι. Δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για μία μακροχρόνια και ευρεία αλλαγή πολιτικών στάσεων και θέσεων από τους νέους «μικρο-μετόχους προλετάρους» για να μάς οδηγήσουν στο να προτείνουμε ότι έχει γίνει μία αλλαγή ταξικών συμμαχιών. Ή όπως λέει και ο (νεο-φιλελεύθερος) C. Veljanovski (1987) στις τελευταίες παραγράφους του βιβλίου του, τα πιθανά πολιτικά όρια της ιδιωτικοποίησης δεν είναι οι υπό κρατική ιδιοκτησία εταιρείες αλλά το κοινωνικό κράτος.

Θα κλείσουμε το μέρος αυτό με μία σύντομη αναφορά σε πολιτικές αντιπαράθεσης και σύγκρουσης. Μετά το 1979 έγινε μία οξεία, σκληρή και ολομέτωπη επίθεση στην θεσμοθετημένη δύναμη της εργατικής τάξης, και διάφορων επαγγελματικών ομάδων. Οι κυβερνήσεις Θάτσερ ήταν αποφασισμένες να διαλύσουν την παράδοση που ήθελε «beer and sandwiches at number 10»¹³ των μέσων της δεκαετίας του εβδομήντα, και να εφαρμόσουν ισχυρό έλεγχο των συνδικάτων. Η επίθεση άρχισε ήδη από το 1980 με τον νόμο «Employment Act; 42/1980 of the Book of Statutes» που εισήγαγε την μυστική ψηφοφορία για απεργία, την εκλογή των στελεχών και αντιπροσώπων και περιόρισε την αυτόματη και υποχρεωτική εγγραφή των εργαζομένων στο συνδικάτο (το λεγόμενο «closed shop»). Η «Employment Act; 46/1982 of the Book of Statutes» ήταν ένας νόμος που βοήθησε την μη εγγραφή στα συνδικάτα καθώς θεσμοθέτησε ότι η απόλυση λόγω μη συμμετοχής σε συνδικάτο ήταν άδικη. Επίσης περιόρισε την έννοια της «εργασιακής διαφοράς» και ήρε την απαλλαγή των συνδικάτων από αστικές ευθύνες και αποζημιώσεις που προκύπτουν από απεργίες¹⁴. Ο Philip Basset (1986, σελ. 117) παρατηρεί ότι στην Βρετανία δεν υπάρχει θεσμοθετημένο δικαίωμα απεργίας· υπήρχε μόνον απαλλαγή ως προς τις δικαστικές διώξεις για απεργίες, και είναι ακριβώς αυτή η απαλλαγή που έγινε αντικείμενο επιθέσεως από την κυβέρνηση των Συντηρητικών^{15,16}.

Το επόμενο μέρος θα εξετάσει την αντίδραση της Βρετανικής

κοινωνίας στις αλλαγές αυτές, ενώ τέλος το πέμπτο μέρος θα αποπειραθεί να δει αυτές τις αλλαγές και αντιδράσεις από μία θεωρητική σκοπιά σχετική με μια μαρξιστική προσέγγιση ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών.

5. Αντίδραση και δυσαρέσκεια: Τα όρια του βοναπαρτισμού και της αστικής ηγεμονίας

Θα ξεκινήσουμε αυτό το μέρος, από εκεί που αφήσαμε το προηγούμενο, δηλαδή από μία εξέταση των Εργατικών Συνδικάτων. Η συνολική μείωση μελών των μεγάλων συνδικάτων του δημόσιου τομέα (του σχετιζόμενου με το κοινωνικό κράτος) κατά την δεκαετία 1981-91 ήταν 5,29%, πολύ μικρότερη από αυτήν των συνδικάτων του βιομηχανικού-κατασκευαστικού τομέα με κυριότερο παράδειγμα το TGWU¹⁷, που έχασε το 33,54% των μελών του¹⁸. Υπήρξαν όμως και συνδικάτα που αυξήσανε τον αριθμό των μελών τους όπως η NALGO¹⁹ που παρουσίασε αύξηση μελών κατά 2.84% μεταξύ 1981-91, ενώ το RCN²⁰ που παρουσιάζει μία συνεχή αύξηση και καταλήγει με 48.73% περισσότερα μέσα στην δεκαετία. Από την άλλη μεριά όμως το συνδικάτα που καλύπτουν τους εργαζομένους στο Βρετανικό Εθνικό Σύστημα Υγείας έχασαν μέσα στην δεκαετία το 7,59% των μελών τους με την NUPE²¹ να παρουσιάζει μείωση κατά 21.33%. Τέλος, εδώ πρέπει να παρατηρηθεί ότι το 1993 η NALGO, NUPE και COHSE ενώθηκαν σε ένα φορέα την UNISON.

Φυσικά, ο αριθμός των μελών είναι μία από τις παραμέτρους της ισχύος ενός συνδικάτου· πρέπει να ληφθούν επίσης υπ' όψη ο δυναμισμός, η πίστη και νομιμοφροσύνη των μελών, τα αιτήματα, οι δομές και η οργάνωση κλπ. Γι' αυτό πρέπει να αναφερθούμε στις απεργίες στον ιδιωτικό (στην Ford)²² το 1988-89 και την Timex το 1993, και δημόσιο τομέα, (NALGO, NUR, RMT το καλοκαίρι της δυσαρέσκειας 1989, την απεργία των ασθενοφόρων το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου, που είχε ευρύτατη υποστήριξη) οι οποίες επέδειξαν ότι υπάρχει ακόμη υποστήριξη των συνδικάτων από τον πληθυσμό ο οποίος επιθυμεί το «μη» αφανισμό τους. Ο έλεγχος και η μείωση της θεσμοποιημένης δύναμης της εργατικής τάξης ήταν ένας από τους σκοπούς των κυβερνήσεων Θά-

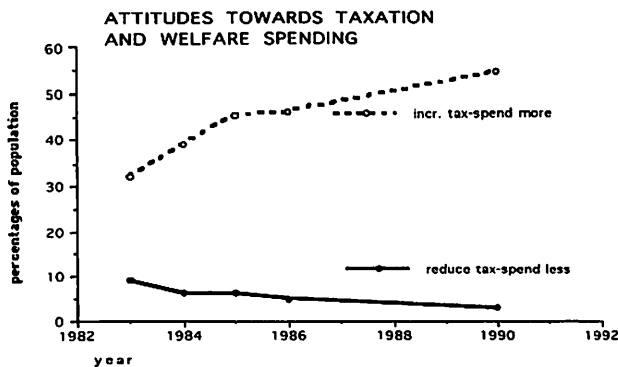
τσερ και της αστικής επίθεσης κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 και μετά. Στο σημείο αυτό, θα στραφούμε στις επιθυμίες και προσπάθειες των κυβερνήσεων Θάτσερ να δημιουργήσουν συγκεκριμένες συμμαχίες με άλλες τάξεις ή με τμήματα άλλων τάξεων. Αυτές οι απόπειρες αντιμετώπισαν ορισμένα όρια και αντιφάσεις και σε μερικές περιπτώσεις κατέληξαν στην συγκρότηση των ακριβώς αντίθετων συμμαχιών από αυτές που είχαν αρχικά σχεδιαστεί και επιθυμηθεί.

Η απόπειρα της συγκρότησης μιας νέας συμμαχίας μέσω της δημιουργίας της κοινωνίας των «ιδιοκτητών-νοικυραίων» αντιμετώπισε σημαντικά εμπόδια και προβλήματα. Οι πολιτικές των υψηλών επιτοκίων δανεισμού προεξένησαν δυσκολίες στους «ιδιοκτήτες-νοικοκυραίους» που είχαν υποθηκεύσει τα αγορασθέντα σπίτια τους. Σε μερικές περιπτώσεις τα σπίτια κατασχέθηκαν από τους τραπεζικούς οργανισμούς που είχαν δώσει το δάνειο, ενώ σε άλλες το σπίτι απλώς πουλήθηκε. Επίσης πολλοί είχαν να μειώσουν το επίπεδο διαβίωσης (διακοπές, αλλαγή ιδιωτικού αυτοκινήτου) για να δυνηθούν να αποπληρώσουν το δάνειο. Τέλος υπάρχουν και περιπτώσεις που η αξία του σπιτιού μειώθηκε λόγω της οικονομικής κρίσης και της παλαιότητας, ενώ τα χρέη παρέμειναν ψηλά και μεγαλύτερα από την «νέωτερη» αξία του σπιτιού²³. Έτσι, οι εξειδικευμένοι χειρωνακτες, οι υπάλληλοι γραφείου και οι μικροαστοί οι οποίοι ήταν οι κύριες ομάδες της «υπο διαμόρφωσιν» κοινωνίας και είχαν αποδεχθεί περιστασιακά την πολιτική συμμαχία με τους οργανισμούς του χρηματομεσιτικού κεφαλαίου και την αστική τάξη γενικότερα, μέσω του (εκλογικού) δεσμού με τους Συντηρητικούς²⁴, είναι πιθανό να άρχισαν να ξανασκέπτονται την πολιτική τους στάση. Για μας υπάρχει μία αντίφαση ανάμεσα στην επιδίωξη της νομιμοποίησης και των ταξικών συμμαχιών από την μία πλευρά, και τις ίδιες τις ανάγκες των χρηματομεσιτικών οργανισμών (το λεγόμενο «City»), που η κυβέρνηση ήθελε να υποστηρίξει, από την άλλη. Πιστεύουμε ότι παρόμοια αποτελέσματα είχε και ο νόμος «ναυαρχίδα» των κυβερνήσεων Θάτσερ ο γνωστός κεφαλικός φόρος (Poll Tax). Το σύστημα αυτό της μη-αναλογικής, αλλά ισόποσης για όλους, συνεισφοράς στα έξοδα δήμων και νομαρχιών²⁵ ενόχλησε μέλη αυτών των τάξεων (αλλά και της αστικής) που είτε δεν μπορούσαν να πληρώσουν το φόρο, είτε τον θεωρούσαν κοινωνικά κατάφορα άδικο· και τους οδήγησε στο να λάβουν μέρος στις επιτροπές αντίδρασης και (από μία σκοπιά μεθοδολογικού σχολιασμού) να (ξανα)γυρίσουν στις παλιές τους συμμαχίες καθώς ένιωσαν ότι οι νέοι και εφήμεροι σύμμαχοί τους τους επρόδωσαν.

Αφήνοντας τις πολιτικές σύγκρουσης ανάμεσα στην κυβέρνηση και την κοινωνία, θα στραφούμε τώρα στις πολιτικές του κράτους κοινωνικών παροχών και στις προσπάθειες των Συντηρητικών να επιφέρουν αλλαγές καθώς και στην αντίδραση του εκλογικού σώματος στις πολιτικές αυτές. Όπως παρατηρεί ο Peter Taylor-Gooby (1987), σε σχέση με αυτές τις πολιτικές η ταξική σχέση και οι πολιτικές θέσεις και τάσεις που μπορούν να την δημοσιοποιήσουν είναι ένα περίπλοκο ζήτημα: «Το δικαίωμα στις κοινωνικές παροχές, έχει τοποθετήσει την παροχή υπηρεσιών υγείας καθώς και άλλων κοινωνικών παροχών μεταξύ της διανομής καθ' εαυτής και του δικαιώματος εξασκήσεως προνομίων έναντι της ισότητας. Αυτός ο συμβιβασμός ανάμεσα στην ταξική διαίρεση της κοινωνίας και το αίτημα κάλυψης αναγκών είχε γίνει αποδεκτός μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970. Τώρα πια (1987) υπάρχουν σημάδια ότι αυτή η στάση και πίστη έχει ρήγματα. Ένα κόμμα υποσχόμενο περιορισμό των κοινωνικών δαπανών, ιδιωτικοποίηση και εξοικονόμηση πόρων εξελέγη με σημαντικές πλειοψηφίες το 1979 το 1983 και το 1987» (Taylor Gooby, στο British Social Attitudes Survey, 1987, σελ. 1) και ξανά με σαφώς μειωμένη όμως το 1992.

Από την άλλη πλευρά όμως, όσο αφορά τις ίδιες τις τοποθετήσεις στάσεις και πίστεις, έχει επανέλθει μία προτίμηση προς την πολιτική αναδιανομής και ισότητας.

SOURCE: BSAS 1987 and 1990

ΣΗΜΕΙΩΣΗ: Η ερώτηση αφορά σε στάση, πίστη και τοποθέτηση έναντι του ζητήματος φορολογίας και κοινωνικών δαπανών. Οι απαντήσεις είναι σε ποσοστά του πληθυσμού κατ' έτος. Η στικτή γραμμή αναφέρεται σε αύξηση της φορολογίας και των δαπανών και η συνεχής σε μείωση αντίστοιχα.

Το πρόβλημα τόσο για την ανάλυσή μας όσο και για τα κόμματα της αριστεράς στην Βρετανία βρίσκεται στο ότι παρά την υποστήριξη της ιδέας της αναλογικής φορολογίας σε ένα επίπεδο αρχών, τα 2/3 των πολιτών πιστεύουν ότι βρίσκονται σε υψηλή φορολογική κατηγορία (στο ίδιο, σελ. 13). Παρόμοια είναι τα στοιχεία και για την περίοδο 1987-92 και τις εκλογές εκείνης της χρονιάς (Butler και Kavanagh, 1992, σελ. 4 και σελ. 147).

Το Εθνικό Σύστημα Υγείας είναι ίσως η βασικότερη και ουσιαστικότερη παράμετρος του κοινωνικού κράτους και ένα θεμελιώδες ζήτημα της βρετανικής πολιτικής. Όπως αναφέρει ο Bosanquet (BSAS, 1988, σελ. 97) η υποστήριξη για ένα (B-)ΕΣΥ που θα καλύπτει εξίσου όλον τον πληθυσμό είναι υψηλή ανάμεσα σε όλα τα κοινωνικά στρώματα είτε με βάση μια «επαγγελματική» διαίρεση, είτε με μία «εισοδήματος». Ακόμη και ψηφοφόροι των Συντηρητικών ήταν εναντίον ενός (B-)ΕΣΥ μόνο για τους απόρους ενώ οι υπόλοιποι θα πλήρωναν χαμηλότερους φόρους. Όπως έγραψαν επιγραμματικά οι Butler και Kavanagh (1988) «τα στοιχεία της έρευνας υποστηρίζουν ελάχιστα ότι το εκλογικό σώμα απεδέχθη με όλη του την ψυχή την Θατσερική επανάσταση στα κοινωνικά ζητήματα. Οι εκλογείς προτιμούσαν τους Εργατικούς από τους Συντηρητικούς στα ζητήματα που αφορούσαν τις θέσεις εργασίας, την παιδεία και την υγεία. Μια δημοσκόπηση της MORI για τους TIMES την ημέρα των εκλογών (1987) βρήκε ελάχιστη υποστήριξη για μερικές από τις ριζοσπαστικές προτάσεις των Συντηρητικών. Οι έρευνες έδειξαν επίσης προτίμηση για υψηλότερες δαπάνες για δημόσιες υπηρεσίες, έστω κι αν αυτό σήμαινε περισσότερους φόρους, παρά για μείωση των φόρων που θα συνοδευόταν από αντίστοιχη μείωση δαπανών». Παρόμοια στοιχεία βρέθηκαν την περίοδο μετά το 1989²⁶ και στις εκλογές της 9/4/92 (Butler and Kavanagh, 1992, σελ. 46-47).

Νεώτερα στοιχεία επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τα προηγούμενα και υποβοηθούν την άποψη για αλλαγή τάσεων, στάσεων και πίστεων ανάμεσα στις ανώτερες τάξεις. Στην εκλογική κονίστρα αυτό εκφράστηκε με τη συντριβή των Συντηρητικών στις Ευρω-εκλογές του 1994. Το 27,8% που απέσπασαν ή, ορθότερα, που περιέσπασαν είναι ένα από τα χαμηλότερα εκλογικά ποσοστά του κόμματος τουλάχιστον για την μεταπολεμική περίοδο. Επιπροσθέτως, σε μία πρόσφατη δημοσκόπηση για τους SUNDAY TIMES της 26 Ιουνίου 1994, ανάμεσα στις τάξεις Α, Β, και C1, οι απαντήσεις ήταν αποκαλυπτικές. Σημαντικά ποσοστά (35% περίπου) φοβούνται ότι θα χάσουν την δουλειά τους στους επόμενους 12

μήνες, ενώ το 24% αντιμετώπισε ανεργία στο άμεσο κοινωνικό περιβάλλον τους τελευταίους 12, και οι συνθήκες δουλειάς έχουν χειροτερέψει. «Η κρίση του 1990-92 έκανε για τις ανώτερες τάξεις, ότι η προηγούμενη της αρχής της δεκαετίας του 1980 είχε κάνει για τους χειρώνακτες». Στο επίπεδο των κρατικών πολιτικών, η εμπιστοσύνη στις κρατικά παρεχόμενες υπηρεσίες είναι χαμηλή (Παιδεία 35%, Υγεία -NHS 42% με 41% να έχει εμπιστοσύνη), ενώ το 20% έχει πέσει θύμα κλοπής. Τέλος το 33% πιστεύει ότι θα έχει να πληρώσει ψηλότερους φόρους²⁷. Όπως παρατήρησε το κύριο άρθρο της επίσης έγκυρης Independent on Sunday μία εβδομάδα μετά (3/7/94) «όλες οι όψεις της ζωής των ανωτέρων τάξεων που οι Συντηρητικοί ήθελαν να ενισχύσουν "ιδιωτική εκπαίδευση, ιδιωτική ασφάλιση υγείας, ιδιωτικές συντάξεις" απαιτούν μακροχρόνιες οικονομικές δεσμεύσεις και, συνεκδοχικά, την σιγουριά εισοδήματος και προσωπικού κεφαλαίου. Με την απουσία τους, οι ανώτερες τάξεις, επιστρέφουν στις κρατικά παρεχόμενες υπηρεσίες και τις βρίσκουν θλιβερά διαβρωμένες: σχολεία με ανεπαρκή χρηματοδότηση, το NHS σε κατάσταση αναταραχής, το επίπεδο των συντάξεων λίγο πάνω από το επίπεδο διαβίωσης (...) Οι εκλογείς [στην νέα δεκαετία] πιθανώς θα θεωρήσουν τις λέξεις "αγορά" και "επιλογή" τόσο αποκρουστικές όσο ήταν άλλοτε η "εθνικοποίηση"». Εκεί, η Independent on Sunday βρίσκει την χρυσή ευκαιρία για το νέο ηγέτη των Εργατικών. Και εμείς θα συμπληρώσουμε για την συγκρότηση νέων ταξικών συμμαχιών (ή λόγω αυτής).

Οι Συντηρητικοί βεβαίως δεν είναι το μόνο κόμμα στην πολιτική σκηνή. Μία σύντομη αναφορά στο Εργατικό Κόμμα που έχει μετά από πολλές εσωτερικές διαμάχες και δυσκολίες αλλάξει τη θέση του σε μία σειρά από σημαντικά ζητήματα από τον ρόλο των συνδικάτων την φορολογία και τις εθνικοποιήσεις ως την Ευρώπη και τα πυρηνικά όπλα. Από ένα παλιού τύπου σοσιαλιστικό κόμμα μετατρέπεται σε ένα σύγχρονο ευρωπαϊκό σοσιαλδημοκρατικό, και σύμφωνα με τους Butler και Kavanagh η αλλαγή αυτή είναι ανάλογη με αυτήν του SPD στα 1959. Το Εργατικό Κόμμα ώφειλε να γίνει πιο συμπαθές στο ευρύτερο εκλογικό σώμα χωρίς να χάσει τους παραδοσιακούς υποστηρικτές του. Μία ανάλυση «αλά» Dobek θα μπορούσε να πει ότι σκοπός είναι η επιθυμία διατήρησης των εδρών από τους νυν κατέχοντες και «ει δυνατόν» η εκλογή μερικών φίλων τους έτσι ώστε να βρεθούν όλοι μαζί στα κυβερνητικά έδρανα. Μία τέτοια προσέγγιση είναι επαρκής για να εξηγήσει τις προσωπικές επιλογές ορισμένων πολιτικών

(politicians). Εμείς όμως πιστεύουμε ότι πρέπει να εξεταστεί ως μία επιδίωξη αλλαγής ταξικών συμμαχιών από την εργατική τάξη και το κόμμα της. Εκεί ακριβώς ωφείλονται και οι έντονες συγκρούσεις μέσα στο Εργατικό Κόμμα καθώς η αλλαγή ταξικών συμμαχιών απαιτεί την θυσία «ιερών» αρχών και επιδιώξεων της παραδοσιακής εργατικής τάξης και των ιδεολογικών της συμμάχων.

6. Συμπεράσματα και προτάσεις προς συζήτηση

Αντίθετα με τις συμμαχίες του τέλους της δεκαετίας του εβδομήντα και των αρχών της δεκαετίας του 1980, όπου οι μεσαίες τάξεις, οι μικροαστοί και (εν μέρει) οι ειδικευμένοι εργάτες συνεμάχησαν με την αστική τάξη, τουλάχιστον στο εκλογικό επίπεδο με το να ψηφίζουν υπέρ των Συντηρητικών, με σκοπό τον έλεγχο της ισχύος των συνδικάτων και την μείωση του πληθωρισμού, συνεκρότησαν μία συμμαχία με την εργατική τάξη για την υποστήριξη του κράτους κοινωνικών παροχών σε πρώτη φάση (από το 1982) και σε αντίθεση με τη συνολική μεταμόρφωση του συστήματος της μεταπολεμικής συναίνεσης αργότερα (στα τέλη της δεκαετίας του 1980 και τις αρχές της τρέχουσας).

Αυτό το επίπεδο των ταξικών συμμαχιών είναι δυνατό να ονομαστεί ως «ανεστραμμένος Βοναπαρτισμός»²⁸, μια και οι «μεσαίες τάξεις» έχουν «συνάψει» συμμαχία με το προλεταριάτο, με σκοπό να υπερασπιστούν συγκεκριμένα συμφέροντα όπως το κράτος κοινωνικών παροχών και ακόμη περισσότερο το (B-)ΕΣΥ, και να αντισταθίσουν την απόλυτη κυριαρχία της πολιτικής κονίστρας την οποία απειράθει να επιτύχει η αστική τάξη. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα, η συγκρότηση ταξικών συμμαχιών είναι κατά την μαρξιστική προσέγγιση ζήτημα μείζονος σημασίας.

Οι Συντηρητικοί αποπειράθηκαν να σταθεροποιήσουν τάσεις και να διευρύνουν την εκλογική τους βάση, καθώς και να διατηρήσουν την διεύρυνση αυτή· επιπροσθέτως, προσπάθησαν να μεταβάλουν όχι μόνο τις εκλογικές συνήθειες τμημάτων της εργατικής τάξης και των μικροαστών, αλλά να αλλάξουν και τις πολιτικές τους στάσεις και θέσεις, με την εισαγωγή των πολιτικών της ιδιοκατοίκησης και της κατοχής μικρών μεριδίων μετοχών, με άλλα λόγια προσεπάθησαν να δημιουργήσουν μία νέα ταξική συμμαχία άγνωστη στην προ του 1979 Βρετανική πολιτική σκηνή. Ξέ-

χωρα από αυτά τα ίδια τα όρια της, αυτή η προσπάθεια παρουσίασε έλλειψη συνοχής όπως υποδεικνύουν οι πολιτικές των υψηλών επιτοκίων δανεισμού και η απουσία βελτιωμένων εργασιακών σχέσεων και εργασιακής ασφάλειας για τους εργαζόμενους-μετόχους.

Άρα, παρά τις ασυνέπειες και την έλλειψη συνοχής του σχεδίου των Συντηρητικών, ο Hay έχει δίκιο να προτείνει ότι χρειαζόμαστε μία ευρύτερη κατανόηση της «ηγεμονίας» ως όρου. Η διαφωνία μας όμως είναι ότι συνεχίζει να βλέπει την «ηγεμονία» σε μία μορφή στενά συνδεδεμένη με το Γκραμισιανό κείμενο και όχι ως έννοια πολιτικής ανάλυσης μέσω της εξέτασης της σχέσης ανάμεσα στην συγκρότηση μίας νέας ταξικής συμμαχίας και την ιδεολογία, μια και παραμένει στην εξέταση της «ηγεμονίας» μόνον ως ένα σχέδιο της αστικής τάξης και όχι ως ένα στοιχείο πολιτικών εξελίξεων και ταξικών συγκρούσεων. Ο Dobek έχει εξ ίσου δίκιο ότι η ιδιωτικοποίηση έχει ένα ισχυρό πολιτικό στοιχείο και διάσταση. Μολαταύτα έχουμε ισχυρές επιφυλάξεις σε δύο σημεία. Πρώτον, δεν εξετάζει τα πολιτικά όρια της ιδιωτικοποίησης και τα σημαντικά ιδεολογικά προβλήματα και ζητήματα που περιβάλλουν τον εθνικό ή ιδιωτικό έλεγχο των διαφόρων κρατικών πολιτικών που αναλύει. Ακόμη περισσότερο, αποτυγχάνει να προσφέρει μία γενική και ολόπλευρη ανάλυση των πολιτικών γεγονότων παραμένοντας μόνον σε ένα επίπεδο «περιγραφής προσωπικών φιλοδοξιών» των κοινοβουλευτικών ως «μεγιστοποιητές της δύναμής τους». Αν και καταρχήν δεν έχουμε λόγω να διαφωνήσουμε με μία τέτοια ιδέα, η ανάλυση του Dobek δε μας εξηγεί για ποιούς λόγους οι πολιτικοί (politicians) επιλέγουν αυτές τις πολιτικές (policies) της ιδιωτικοποίησης και γιατί αυτές οι πολιτικές είχαν σχετική επιτυχία και υποστηρίχθηκαν από τμήματα του πολιτικού συστήματος και του εκλογικού σώματος. Το άλλο μειονέκτημα της ανάλυσης του Dobek είναι ότι παραβλέπει (ή τουλάχιστον ότι δεν αναφέρει) άλλες σημαντικές πολιτικές των κυβερνήσεων μετά το 1979, όπως τις αλλαγές στο σύστημα φορολογίας, τις περικοπές δαπανών κλπ. Τα προβλήματα αυτά μπορούν να ξεπεραστούν μέσω μιας επιστροφής στην κλασική Μαρξική θεωρία και του «βοναπαρτισμού», ο οποίος όμως πρέπει να επαναπροσεγγιστεί από μία νέα οπτική γωνιά.

Πιστεύουμε ότι η σπουδαιότητα αυτών των σημαντικών επιχειρημάτων του Marx (στη «18η Μπρουμερ», και στον «Εμφύλιο Πόλεμο») και του Gramsci (στο «Μακιαβέλλι» και σε άλλα «χειρόγραφα της φυλακής») δεν έγκειται στην ανάλυση των συγκεκριμέ-

νων ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών που κατάστησαν το πραξικόπημα του Ναπολέοντα του μικρού δυνατό, και την ήττα του γαλλικού προλεταριάτου στο Παρίσι του 1848 «αναπόφευκτη», αλλά στη σημασία των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών για τη συγκρότηση πολιτικών λύσεων (policies) και πολιτικών διαμαχών (politics)²⁹. Οι ταξικές συμμαχίες πρέπει να εξεταστούν ως στοιχείο και επίπεδο των ταξικών συγκρούσεων, και οι αλλαγές ταξικών συμμαχιών είναι ένας από τους πιο σημαντικούς παράγοντες που διαμορφώνουν τη μορφή του κράτους και το σύνολο των κανόνων που το διέπουν.

Οι έννοιες του «Βοναπαρτισμού», «Καισαρισμού» και της «Ηγεμονίας» δεν πρέπει να προσεγγιστούν απλά ως η κυριαρχία της αστικής τάξης με την βοήθεια της μικροαστικής του κουρελοπρολεταριάτου και της μικρής και απομονωμένης αγροτιάς επί της εργατικής τάξης. Αντίθετα, πρέπει να προσεγγιστούν ως η δύναμη των ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών και ως η σημασία της αέναης αλλαγής τους, οι οποίες μπορούν ακόμη και να εμποδίζουν την αστική τάξη από το να επιλέγει ορισμένες πολιτικές. Θέλουμε να προτείνουμε ότι μία μαρξιστική ερμηνεία της ιστορίας και της πολιτικής (politics) δεν πρέπει να είναι απλά και μόνο μία προσπάθεια να «εντάξουμε» γεγονότα «μέσα» σε όρους και έννοιες που πρότεινε ο Marx. Απεναντίας πρέπει να είναι μία προσπάθεια να χρησιμοποιήσουμε τα ίδια «εργαλεία» πολιτικής ανάλυσης με τον Marx και να προσπαθήσουμε να αναλύσουμε και να κατανοήσουμε τις πολιτικές εξελίξεις. Οι περιπτώσεις του «Βοναπαρτισμού» και της «ήττας του Ιούνη» είναι απλές μοναχά περιγραφές πολιτικών γεγονότων και ταξικών συγκρούσεων και συμμαχιών γραμμένες από τον Marx. Το να κάνουμε το «βοναπαρτισμό» εργαλείο για να κατανοήσουμε πολιτικές αλλαγές, είναι το να ανυψώσουμε ένα συγκεκριμένο πολιτικό γεγονός σε μέθοδο ανάλυσης. Η ορθή μέθοδος οφείλει να είναι η προσέγγιση των ταξικών συγκρούσεων και αλλασσομένων ταξικών συμμαχιών και όχι η περιγραφή του επιπέδου τους στη Γαλλία κατά τα μέσα του δεκάτου-ενάτου αιώνα. Άρα δε θα πρέπει να κοιτάμε μόνο για ένα «βοναπαρτιστικό» κράτος ή για ένα «σχέδιο νέας ηγεμονίας» ή για μια διαίρεση «Βορά/Νότου», αλλά περισσότερο για τις ταξικές συμμαχίες που επιδιώκονται και εξελίσσονται και τα αποτελέσματά και τον αντίκτυπό τους.

Στη Βρετανία, η συμμαχία των μεσαίων τάξεων με την εργατική γύρω από συγκεκριμένες πολιτικές του κράτους κοινωνικών παροχών όπως το NHS δεν έσπασε ποτέ, ενώ για άλλες πολιτικές

του κράτους κοινωνικών παροχών και για κρατικές πολιτικές γενικότερα παρουσίασε αρκετές αλλαγές από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 (με τον χειμώνα της δυσαρέσκειας και την εκλογική νίκη των Συντηρητικών να σηματοδοτούν μία «ψηφοδοτική συμμαχία» με την αστική τάξη): οι αλλαγές γίνονται σαφέστερες μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980 που παρουσιάζεται και μία ασυμφωνία δημοσκοπήσεων και εκλογικών αποτελεσμάτων (ειδικά το 1987 και 1992). Οι ενδείξεις αλλαγών (δημοσκοπήσεις, επαναληπτικές εκλογές) έχουν επιταθεί τα τελευταία δύο χρόνια με επιστέγασμα τις ευρω-εκλογές 1994. Αυτή η επανασυγκρότηση των ταξικών συμμαχιών, έχει μια διπλή σημασία.

Πρώτον, η κυβέρνηση δεν έχει την απαραίτητη υποστήριξη τόσο στο ιδεολογικό όσο και στο διοικητικό επίπεδο να βάλει σε εφαρμογή τις νέες ιδέες και να τις μετατρέψει σε πολιτικές λόγω του προσωπικού και των χρηστών (και κυρίως της σε μεγάλο βαθμό συμπύκνωσης των δύο) του κοινωνικού κράτους όπως προτείνουν οι Goodin και LeGrand, στο «Not Only the Poor». Και δεύτερον αντιμετωπίζει αντίδραση τόσο από αυτές τις ομάδες όσο και από το ευρύτερο πολιτικό φάσμα και σε άλλες γενικότερες πολιτικές όπως ο κεφαλικός φόρος, η διεύρυνση του ΦΠΑ, η ιδιωτικοποίηση της ύδρευσης, της ηλεκτροδότησης, των σιδηροδρόμων κ.ά.

Δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά αν για να περιγράψουμε αυτές τις αλλαγές χρησιμοποιήσουμε τον όρο «ανεστραμμένος βοναπαρτισμός» ή αν κατανοήσουμε τον «βοναπαρτισμό» και την «ηγεμονία» με τον ευρύτερο δυνατό τρόπο. Τα όρια των κυβερνητικών επιλογών των Συντηρητικών για την μεταρρύθμιση του κοινωνικού κράτους και των κρατικών πολιτικών γενικότερα τίθενται από τα όρια της ταξικής συμμαχίας μεταξύ της αστικής τάξης, των μέσο-και μικροαστών και τμημάτων της εργατικής (κυρίως των ειδικευμένων), και από τις αλλαγές των στάσεων και συμμαχιών που πυροδοτήθηκαν τόσο από τις επιδιωχθείσες πολιτικές και την αντιφατικότητά τους, όσο και από τα όρια των αρχικών συμμαχιών. Οι αλλαγές αυτές τώρα έχουν έρθει σαν «μπούμερανγκ» κατά των Συντηρητικών. Η δημοσκόπηση μετά τη έξοδο από το εκλογικό τμήμα (exit-poll) από την NOP για το ITN στις 9-4-92 ήταν η πρώτη ένδειξη μιας τέτοιας αλλαγής θέσεων και στάσεων η οποία όμως αλλαγή δεν ήταν αρκετή για να δώσει την νίκη στους Εργατικούς (Butler και Kavanagh, 1992, σελ. 279). Οι δημοσκοπήσεις, οι επαναληπτικές, δημοτικές και «ευρω» εκλογές μετά το 1992 ενισχύουν την άποψη μιας τέτοιας αλλαγής. Η κυβέρνηση μπορεί να επιμείνει στην προσπάθεια να επιτύχει αλλαγές στις λειτουργ-

γίες των πολιτικών του κοινωνικού κράτους και τις κρατικές πολιτικές εν γένει. Είναι ακόμη πιθανότερο ότι οι επιλογές αυτές θα εγκριθούν από το κοινοβούλιο. Αυτό όμως δε σημαίνει και νομιμοποίησή τους από την κοινωνία. Αντίθετα πιστεύουμε ότι θα ενισχύσει και θα σταθεροποιήσει μία ταξική (επανα)συμμαχία μεταξύ των μεσαίων τάξεων, της μικροαστικής των ειδικευμένων εργατών και των ανειδίκευτων.

Εν κατακλείδι, παρά τις προτάσεις του για τη βρετανική πολιτική και τις εξελίξεις των συγκρούσεων και συμμαχιών στο Ηνωμένο Βασίλειο, σε μία συνολική και περισσότερο μεθοδολογική προσέγγιση το άρθρο αυτό επιθυμεί να προτείνει μία ευρύτερη έννοια για την κατανόηση της «ηγεμονίας» από αυτήν που έχει χρησιμοποιηθεί στη βρετανική πολιτικοεπιστημονική συζήτηση, και κυρίως του «βοναπαρτισμού» στην ελληνική. Πιστεύουμε ότι η προσέγγιση αυτή είναι περισσότερο μεθοδολογική και λιγότερο μία απόπειρα «εφαρμογής» μαρξιστικών «κειμένων» και ιστορικών όρων στα σημερινά πολιτικά προβλήματα. Επίσης, χρησιμοποιεί στοιχεία και προσεγγίσεις της ψηφολογίας και των δημοσκοπήσεων για να ελέγξει και να υποστηρίξει τα επιχειρήματα και τις προτάσεις του. Αποπειράται δηλαδή το δέσιμο και τον συγκεκριισμό δύο φαινομενικά αντιθετικών μεθοδολογιών. Ο αναγνώστης ας κρίνει αν αντί να επιτύχουμε το συγκεκριισμό υποπέσαμε σε σύγχυση.

Σημειώσεις

1. Κύριο άρθρο των *Financial Times*, 25/6/90. Μια τέτοια προσέγγιση υπονοεί την σύγκρουση μεταξύ του συνδέσμου Βρετανών Βιομηχάνων και του *City* σε πολλές και διάφορες πολιτικές, από τις πολιτικές επιτοκίων ως τις νομισματικές. Για έναν αντίλογο στην προσέγγιση της «τμηματοποίησης του κεφαλαίου» βλέπε Simon Clarke, στο *Capital and Class*, τεύχος 5.

2. «Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι». Η δική μας παράθεση από τον Γ. Πάσχο, «Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική Εξουσία», 1980. Ο Μ. Τρικούκης (1985, σελ. 60) λέει ότι ο όρος ηγεμονία προϋπήρχε στην σοβιετική μαρξιστική φιλολογία και στην δουλειά του Λένιν πριν από τον Γκράμσι, που πρωτογνώρισε τον όρο κατά την επίσκεψή του στην ΕΣΣΔ. Κατά τον Hay (1992, σελ. 30) το κλειδί στο αναλυτικό εργαλείο του Γκράμσι είναι η αντίληψή του για την «ηγεμονία» με την οποία επέδειξε ότι μία κυρίαρχη τάξη για να διατηρήσει την υπεροχή της πρέπει να πα-

ρουσίσει τις ηθικές, πολιτικές και πολιτισμικές της αξίες ως τον κανόνα της κοινωνικής συμπεριφοράς επιτυχώς. Παρά την προέλευση του όρου από τα γραπτά του Πλεχάνωφ, η ριζοσπαστική επανεπεξεργασία του όρου από τον Γκράμσι χρωστάει περισσότερο στην παραδοσιακή διχοτόμηση μεταξύ «καταναγκασμού» και «συναίνεσης» που υπάρχει στην ιταλική πολιτική σκέψη από τον Μακιαβέλλι, παρά στον Μαρξισμό.

3. Για μια πιο λεπτομερή ανάλυση της άποψης ότι οι ταξικές συμμαχίες αποτελούν μορφή της ταξικής πάλης, βλέπε Χαραλάμπης, 1985, σελ. 52-56.

4. Βλέπε Κώστας Βεργόπουλος, στο Δ. Χαραλάμπης (επιμέλεια) 1984, σελ. 22-25. Επίσης Χαραλάμπης, 1985, σελ. 40 επ., σχετικά με την αυτονομία του κράτους και της πολιτικής (σελ. 100 επ.) και την άρση των ελευθεριών. Για τον περιορισμό της ταξικής πάλης μέσα σε συγκεκριμένη περιοχή της πολιτικής κονίστρας στην μετα-πολεμική Ελλάδα, στο ίδιο, σελ. 180 επ., ενώ σχετικά σημασία των ταξικών συμμαχιών, σελ. 72-74 και της ταξικής πάλης, σελ. 185. Είναι ενδιαφέρον ότι ο Χαραλάμπης παρά τη μεθοδολογική του προσέγγιση δε χρησιμοποιεί τον όρο «βοναπαρτισμός».

5. Στη βιβλιογραφία της ελληνικής πολιτικής, βλ. Χαραλάμπης, 1985, κυρίως σελ. 47 επ. και 85 επ.

6. Για μία χρονολογική προσέγγιση των γεγονότων 1987-92, δες Kavanagh and Butler, 1992, σελ. 4 επ.

7. Ο David Heald (1983, σελ. 286) λέει ότι «υπάρχει ένα παράδοξο. Ο φόρος εισοδήματος είναι ένας αναλογικός και δίκαιος φόρος λόγω των ελαχίστων ορίων του και των διαβαθμίσεων των ποσοστών φορολογίας ανάλογα με το εισόδημα. Αλλά (...) πρόσφατες αυξήσεις στα φορολογικά έσοδα είχαν ως αποτέλεσμα κατάφορες αδικίες».

8. Annual Income and Expenditure (Central Statistical Office Blue Book). HMSO, London (Επετηρίδα Κρατικών Εσόδων και Δαπανών· Βρετανική Στατιστική Υπηρεσία), διάφορα έτη.

9. Annual Income and Expenditure (Central Statistical Office Blue Book). HMSO, London (Επετηρίδα Κρατικών Εσόδων και Δαπανών· Βρετανική Στατιστική Υπηρεσία), διάφορα έτη.

10. Αυτή η κατανομή δαπανών μπορεί να εξηγηθεί με δύο τρόπους. Στον τομέα της ιδεολογίας οι Συντηρητικοί εφήρμοσαν την ιδεολογία της Νέας Δεξιάς και ειδικότερα του J. M. Buchanan (1986, σελ. 167), που υποστηρίζει ότι ο μόνος λόγος φορολογίας είναι η παροχή (από το κράτος) της διακρίσεως μεταξύ των «σών και των μών». Σε ένα πιο πραγματικό επίπεδο, υπήρξε εντυπωσιακή αύξηση της εγκληματικότητας κυρίως κατά της περιουσίας (αλλά και βιαιοπραγίες)· εδώ θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συζήτηση για τα αίτια της αύξησης της εγκληματικότητας είναι από τις πλέον έντονες στη σύγχρονη βρετανική πολιτική και κομματική αντιπαράθεση.

11. Η αιτία εδώ δεν είναι ιδεολογική, αλλά η ψηλή ανεργία που απαιτούσε έξοδα για τα ανάλογα επιδόματα.

12. Κάτι αντίστοιχο (αλλά όχι παρόμοιο) με τις ελληνικές «εργατικές κατοικίες». Οι «δημοτικές κατοικίες» (council houses) ανήκουν στον δήμο ο οποίος τις ενοικιάζει με χαμηλό κόστος επί μακρά χρονικά διαστήματα ακολουθώντας μία σειρά από κοινωνικά κριτήρια για την επιλογή των ενοίκων.

13. Μπύρα και σάντουιτς στην πρωθυπουργική κατοικία του αριθμού 10 στην Ντάουνινγκ στριτ, ονομάστηκε η τακτική συνεργασία μεταξύ του Εργατικού πρωθυπουργού και των εκπροσώπων των μεγάλων συνδικάτων.

14. Μία άλλη πλευρά αυτού του νόμου είναι η προσπάθεια ένταξης και ταξικών συμμαχιών με την απόπειρα δημιουργίας των «μετόχων-εργαζομένων» η οποία αναφέρθηκε στις προηγούμενες παραγράφους.

15. Δες επίσης R. Lewis, 1986, σελ. 10, 52, 76, 183, 191, 202, 212-213 και Hoover and Plant, 1989, σελ. 182.

16. Σε αυτό το σημείο πρέπει να αναφερθούμε στην γνωστή απεργία των ανθρακορύχων του 1984-85, ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα της περιόδου του Θατασερισμού, που κατέληξε σε ήττα του NUM και της εργατικής τάξης γενικότερα.

17. Transport and General Workers Union. Συνδικάτο μεταφορών και «γενικών» εργατών.

18. Annual Report of the Certification Officer, διάφορες χρονολογίες έκδοσης.

19. National Association of Local Government Officials που καλύπτει τα συμφέροντα των εργαζομένων στην τοπική αυτοδιοίκηση. Η συγκεκριμένη αύξηση μπορεί (και πρέπει) να θεωρηθεί περιστασιακή διακύμανση καθώς το 1982 η NALGO είχε τον χαμηλότερο αριθμό μελών για την δεκαετία και το 1983 τον υψηλότερο.

20. Royal College of Nurses. Αυτός ο οργανισμός βρίσκεται στα όρια μεταξύ συδικάτου και επαγγελματικής ενώσεως-επιμελητηρίου των νοσηλευτών/τριών.

21. National Union of Public Employees, Εθνική Ένωση Δημοσίων Υπαλλήλων, η οποία όμως δεν καλύπτει μόνο εργαζομένους στο NHS όπως η Confederation of Health Service Employees (COHSE) που είχε απώλειες 12,55%.

22. Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι οι συμβάσεις και συμφωνίες για μισθολογικές αυξήσεις σε αυτή την αυτοκινητοβιομηχανία αποτελούν σημείο αναφοράς (σχεδόν δεσμευτικό) και για την υπόλοιπη βιομηχανία.

23. Αυτό είναι το λεγόμενο «negative equity trap». Ο ιδιοκτήτης αδυνατεί να αποπληρώσει το δάνειο και το τοκοχρεωλύσιο από τα έσοδά του, ενώ η αξία του σπιτιού έχει μειωθεί τόσο που και η πώλησή του είναι ανεπαρκής για την αποπληρωμή του χρέους.

24. Αυτός ο «δεσμός» πρέπει να εξεταστεί σε συνδυασμό με τις απόπειρες να ελεγχθούν τα εργατικά συνδικάτα μετα τον χειμώνα της δυσαρέσκειας (winter of discontent) του 1979, και στο πολιτικό επίπεδο με

την αποδιοργάνωση και τις εσωτερικές διαμάχες που αντιμετώπισαν τα κόμματα της αντιπολίτευσης κατά την περίοδο 1978-85.

25. Που στη Βρετανία καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος των κρατικών λειτουργιών όπως τα σχολεία και την πυροσβεστική.

26. Σφυγμομέτρησεις Independent NOP16/9/89; Independent, Newsnight NOP 7/1/92, Independent NOP, 12/1/92, Independent NOP 21/2/92 όταν η πλειοψηφία του κόσμου άρχισε να υποστηρίζει τους Εργατικούς παρά τους φόβους για υψηλότερη φορολογία εισοδήματος και πίστευαν ότι οι Συντηρητικοί θα αύξαναν τον ΦΠΑ και θα δημιουργούσαν οικονομικά προβλήματα στην υγεία και εκπαίδευση; Independent NOP 26/3/92 όταν ο κόσμος ήταν υπέρ ενός κατώτατου ημερομισθίου.

27. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μεγαλύτερη απαισιοδοξία για τις νεότερες ηλικίες με εξαίρεση τις συντάξεις.

28. K. Marx «The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte», in MECW, vol. 11, σελ. 109, 110, και 194, όπου αναφέρεται σε συγκεκριμένες συμμαχίες. Όπως παρατηρήσαμε νωρίτερα, δίνουμε περρισσότερη σημασία και προσοχή στις ταξικές συμμαχίες που «επιτρέπουν» την προσωρινή αυτονομία του πολιτικού και τον περιορισμό των ελευθεριών και δημοκρατικών δικαιωμάτων από την δικτατορία μίας «περίεργης» προσωπικότητας, παρά στην δικτατορία καθ' εαυτήν.

29. Οι λέξεις εδώ πρέπει να διαβαστούν περισσότερο με τη αγγλική τους έννοια παρά με την απόπειρα χρήσης ενός αντίστοιχου όρου στα ελληνικά.

Βιβλιογραφία

Ξένη βιβλιογραφία

Annual Income and Expenditure (the Central Statistical Office Blue Book), HMSO London, διάφορες χρονολογίες.

Annual Report of the Certification Officer, διάφορες χρονολογίες.
Basset Phillip, *Strike Free, New Industrial Relations in Britain*, Mac Millan, London, 1986.

British Social Attitudes Survey, διάφορες χρονολογίες.
Buchanan James, *Liberty, Market and the State*, Wheatsheaf books, Brighton, 1986.

Butler David and Kavanagh Denis, *The British General Election of 1987*, MacMillan, London, 1988.

Butler David and Kavanagh Denis, *The British General Election of 1992*, MacMillan, London, 1992.

Clarke Simon, «Capital, Fraction of Capital and the State», στο *Capital and Class*, 5.

- Crewe Ivor, «On the Death and Resurrection of Class Voting: Some Comments on How Britain Votes», *Political Studies*, vol. XXXIV, No 4, December 1986.
- Crowing James and Radke Terry, «The old and new policies of taxation. Thatcher and Reagan in historical perspective», στο *Socialist Register*, 1987.
- Curtice John, «Must Labour Lose?», στο *New Society*, 19 June 1987.
- Dobek Mariusz Mark, «Privatisation as a Political Priority: the British Experience», *Political Studies*, vol. XVI, No 1, March 1993.
- Forrest R. and Murrie A., *Selling the Welfare State: The Privatisation of Public Housing*, London, 1988.
- Gamble Andrew, *The Free Economy and the Strong State*, MacMillan, London, 1988.
- Goodin Robert and LeGrand Julian, *Not Only the Poor. The Middle Classes and the Welfare State*, Allen and Unwin editions, London, 1987.
- Gramsci Antonio, «Selection from the Prison Notebooks» (edited by Heare Q. and Novell-Smith G.), *Lawrence and Wishart*, London, 1971 (reprinted 1976).
- Gramsci Antonio, «Selection From Political Writings 1910-1920», *Lawrence and Wishart*, London, 1977.
- Gramsci Antonio, «The Modern Prince», *Lawrence and Wishart*, London, 1957.
- Hall Stuart and Jacques Martin (editors), «The Politics of Thatcherism», *Lawrence and Wishart*, London, 1983.
- Hall Stuart, *The great Moving Right Show*, στο Hall S. and Jacques M., 1983.
- Hay Colin, «Housing Policy in Transition», in *Capital and Class*, 46, Spring 1992.
- Heald David, «Public Expenditure», *Martin Robertson and co ltd*, Oxford, 1983.
- Health A., Jowell R. and Curtice J., «How Britain Votes», *Pergamon Press*, Oxford, 1985.
- Health A., Jowell R. and Curtice J., 1987, «Trendless Flactuation: a Reply to Crewe», in *Political Studies*, vol., XXXV, No 2, June 1987.
- Hoover Kenneth and Plant Raymond, «Conservative Capitalism in Britain and the United States; a Critical Appraisal», *Routledge*, London and New York, 1989.
- Jacques Martin, *Thatcherism; Breaking Down of the Impass*, στο Hall S. and Jacques M., 1983.

- Jessop Ling, Bromley and Bonnet, «Popular Capitalism, Flexible Accumulation and Left Strategy», *New Left Review*, vol. 165.
- Jessop, Bonnet, Bromley and Ling, «Thatcherism», *Polity Press*, Cambridge, 1988.
- Lewis Roy (editor), «Labour Law in Britain», *Basil Blackwell*, Oxford, 1986.
- Marx Karl, «The Class Struggles in France 1848-1850», στο Marx Engels, *Collected Works*, vol. 10, *Lawrence and Wishart*, 1978 («Ο Εμφύλιος Πόλεμος στη Γαλλία», Στοχαστής, Αθήνα, 1976).
- Marx Karl, «The Eighteenth Brumaire of Louis Bonaparte», στο Marx Engels *Collected Works*, vol. 11, *Lawrence and Wishart*, London 1979, («Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1979).
- Steel David and Heald David (1984), *Privatising Public Enterprises: Options and Dilemmas*, RIPA, London, 1984.
- Veljanovski Cento, «Selling the State: Privatisation in Britain», *Weidenfeld and Nicolson*, London, 1987.
- Βρετανικές εφημερίδες κυρίως «The Times» και «The Independent», διάφορες ημερομηνίες.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Βεργόπουλος Κώστας, «Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό», στο Δ. Χαραλάμπης (επιμ.), *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.
- Δ. Χαραλάμπης (επιμ.), *Το Κράτος στον Περιφερειακό Καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.
- Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα, 1985.
- Πάσχος Γιώργος, *Πολιτική Δημοκρατία και Κοινωνική Εξουσία*, Παράτηρητής, Θεσσαλονίκη, 1980.
- Τρικούκης Μάκης, *Πολιτική και Φιλοσοφία στο Γκράμσι*, Εξάντας, Αθήνα, 1985.

